1

— Випиймо, Мартине, хай наша не гине,— промовив сотник Телеп, і підніс чарку свому товаришеві, худому й високому, як тичка, козакові.

Цей глянув і раменами здвигнув:

— Не хочу!

Телем очі вирячив на нього. "А це знов що? Старий липняк, що й гетьманові не сором було б напитися, а ти не хочеш?"

— Не хочу!

Телеп згірдливо всміхнувся: "Я забув, що ти шляхотно уроджений, Валентий Босий-Босаковський".

— Хлопе! — гримнув на нього Босаковський.— Хоч я й окозачився, так ти мені моїх родових клейнодів не торкай, бо який добрий і ввічливий, а поб'ю, Їй-Богу, поб'ю!

Голос його гуготів так, що годі було знати, чи він сердиться, чи жартує. І ціла його поява була настільки дивна й незвичайна, що хто його вперше побачив, то не знав, чи боятися того чоловіка, чи сміятися з нього. До високого зросту додайте закарлючений довгий ніс, вус, як у сома, й неоднакові очі: одно пивне, а друге зеленкувате. Козаки сміялися, що він пивним зазирає до пива, а зеленкуватим до вина, обома до шинкарки або до її дівчат-дзигльованок. Одним одну бере, а другу другим, які очі котра з них і любить.

Та незважаючи на те, Босаковський твердо вірив у свою непоборну силу над слабим Євиним родом. "У мене, — казав, — кожна влюбляється

з місця. Але то кожна!" — і підкручував вуса, що за хвилину знов йому на губу звисав, буцім не погоджувався зі своїм паном.

І тепер пан Валентий Босаковський правою рукою підкрутив того неслухняного вуса, а лівою голову підпер, буцім вона така-то вже важлива думками, що сама й триматися не може. Його очі прилипли до шибок невеличкого віконця, на яких дзвигтіла муха, безрадно б'ючись у павутинні.

— П’єш чи ні?! — гукнув удруге Телеп.— Не люблю таких кумедій. Пий!

— Не хочу. Осточортіла мені чарка. Десь другий вип’є одну, другу, третю і вже готовий, а я п’ю і п’ю ціле життя і впитися не можу. А хотів би. Хотів би, щоб не бачити того, що тепер діється на світі.

— Ого!

— А так. Хоч би й тому, щоб не дивитися на таких дурнів, як... — і не докінчив, лиш на Телепа з-під ока глянув.

— Хвілозоф! — підсміхнувся Телеп.— Чи ти, було, у Київській академії не вчився?

— У Київській ні, але у Кракові до наук пристращався, тільки...

— Тільки що?

— Тільки Марс мене впору з обіймів муз і грацій вирвав, а то я нині може пасторал замість шаблі й інфулу замість шапки носив би.

— Інфулу, інфулу! — реготався Телеп, уявляючи собі Босаковського із жезлом та інфулою. — Хотів би я тебе бачити в тій, як ти кажеш, інфулі!

Босаковський насилу робив поважну міну. "Сотник, а чого-будь смієшся, як чорняк. Бог один знає, як мені важко в такім неедукованім1 товаристві жити. Вип'ю хіба".

І випив. Хвилина мовчанки. Аж Телеп буцім щось пригадав собі: "Ага, а як же там із тією головою? Невже ж вона справді така тверда в тебе?"

— Не тверда, а моцна, як сталь. Раз я у підстарости на хрестинах бувши..

— То ти і в підстарости бував?

— Фі! Велика мені птиця, підстароста! Мене й до воєводи на покої пускали!

— Чистити?..

— Хлопе! Або слухай грешне, що шляхта говорить, або... — і не докінчив.

— Слухаю вже, слухаю. Розказуй!

— Отож раз у підстарости на хрестинах бувши, попав я у товариство п'яниць. Ану, кажуть, покладем Босаковського під лаву. А я собі гадаю: скорше вас на мари покладуть, ніж ви мене вп'єте.

— І що?

— І підносить мені чарку хазяйка, а я п’ю і в ручку цілую, підносить хазяй, я п'ю і...

—...і в ручку цілую, — доповів за нього Телеп.

— Брешеш! То тільки хлопство панів у руку цілує, а ми брата шляхтича цілуємо...

— Ну, ну, не кінчи де, а розказуй, бо не скінчиш до рана.

— Для тебе й розказувати не варто, бо ти слухати не вмієш. Загалом розібрало собі хамство, страх як розібрало! Але ми вам ще цього хмеля виб’ємо з голови, ой, виб’ємо, так мені, Боже, дай до моїх "майонтків" вернути!

— Це вже трудновато буде.

— Чому?

— А тому, бо люди ще на місяць дороги не зробили.

Босаковський вовком на Телепа глянув: "Ех, Телеп, Телеп! Як я тебе телепну!"

— Лиши... Розказуй, кажуть тобі.

— На чім я став? Ага, прийняв я від каноніка чарку й випив, прийняв від старости й випив, прийняв від ще когось і також випив, а тоді й кажу: агов! Так не може бути! Хто хоче зі мною пити, то хай перше вихилить стільки келихів, скільки я вихилив, і тоді він мені рівня.

— А вони?

— Згодились. П'ємо. П'ятий, шостий, сьомий, ще якось ішло, але після десятого всі покотом лягли. Повиносили їх, кого до боківок, кого до маштарки, а ті, що ще трималися на ногах, утечею спаслися. Так я і побідником на бойовищі залишився.

— Та що ти такого брехуна слухаєш, сотнику! — почулося нараз від порога. Кількох козаків увійшло у коршму при шаблях і з пістолями за поясами, бо часи були непевні. — Та що ти його слухаєш? Він і рідного батька оббрехав би, коли б лиш мав.

Босаковський насунув на голову полинялу боброву шапку і вдавав, що йде, бо образився.

Та його не пустили. Любили зубожілого поліського шляхтича, що до їх сотні після Хмельниччини пристав, добре бився, Україну щиро любив і тільки іноді вдавав, немов то він велику ласку козакам робить, що з ними приятелює. А ще його й за те любили, що велику "фантазію" мав. Розказував несотворенні речі й вигадував таке, що аж вуха пухли. Чванився ласкою короля Володислава, якого навіть на очі не бачив, і маєткам, яких ніколи не мав, і любощами з панями й панночками, що їх ніколи й на світі не було.

У воєнних часах, коли шабля всякому наскучить, такий чоловік — справжня благодать. Потягни його за язик, і він тебе розважить, дасть хоч на хвилину про воєнні страхіття забути.

— Сідай, Босаковський,— казали йому, — сідай і пий! Дякуй Богові, що водою не мусиш спраги гасити.

— Водою? Фу! Від води жаби в череві беруться. У мене...— й хитро всміхнувся. — У мене в замку, біля Хведоркова, є ще дві барилочки такого масляча, що лиш пальці лизати.

— А не брешеш?

— Так мені, Боже, дай до моїх майонтків вернутися. Заховав мені цього масляча мій дворецький і так дотепно заховав, що навіть Кривоніс не знайшов, гуляючи зі своїм загоном у моїм родовім замку.

— Ну,— озвався Телеп,— це ти вже, братчику, здорово пробрехався, бо щоби де Кривоніс гуляв, а вина не занюхав, так того ще ніколи не бувало.

А хтось із козаків докинув: "Але ж бо Кривоніс у Хведоркові ніколи не бував".

— У тім Хведоркові, що ти думаєш, — боронився Босаковський, — ні, але в моїм він був і в моїм фравцімері, як слон серед порцеляни хазяйнував.

— Як слон?

— А щоб ти знав. Панна Евеліна руку на себе зняла. Мальвіну котрийсь із кривоносівців на коня посадив і почвалав, а Юстина, моя божеська Юстина... — і не докінчив, лише зітхнув і грізно завернув очима.

— Про вино, вашець, кінчай. Про масляча! — приставали до нього.

— Був це такий масляч, що коли я один боклажок послав королеві Володиславові, то він, випивши, сказав: Спасибі тобі, пане Босаковський! Тим вином ти мені гореч моєї жизні зсолодив.

— А кому ж це таке добре вино попало? — спитали Босаковського.

— Батько мій цілу діброву спалив на поташ і поташ цей у Данцігу на вино проміняв. Це для тебе на весілля, Валєнтий, казав.

— А ти й донині не оженився, Вальку, бач, який то ти! Батьківської волі не сповнив.

— Не раз хотів я, та Гіменей Белльоні не пара. І чи раз я до аналоя зібрався, а пішов на війну. Не моя вина, що такого лицарського духа маю, і хоч я жінок люблю, а шаблі за найкращу з них не проміняв би.

— Відомо, відомо. Про тебе вже, мабуть, і пісень співають.

Босаковський вдоволено по коршмі розглядався. "В аморах,—

казав,— як і на війні, усяко буває. Але здебільшого то я був горою".

— На верху?

— А так. Тямлю, як ми Гощу брали.

— Яку Гощу?

— Кисілеву, яку ж би? Ніяково було, бо Кисілі з Босаковським свояки.

— Дев'ята вода по Кисілю.

— Не твоє діло. Кисіль мені "мошер кузен" казав. Розумієш? Отож узяли ми тую Гощу — відступаємо. Я конем їду, а за мною, десь там далеко, моя повозка торохтить: з білизною, одягами, постіллю, бо я змалку до деяких вигід привик був. Під вечір стаємо на нічліг у якомусь дворі. Підходжу я до своєї повозки, а там з-під буди, як дві ластівки з-під стріхи, дві панянки до мене: "Валєнтий, Валюсь, мій ти, мій!" І скачуть, і обіймають. Дві панянки з фравцімеру Кисілихи, що здавна до мене афект чули, але пані своєї боялися, тепер тому афектові фольгу дали. І було ж мені з ними, було! І охи, і шльохи, і що лиш на світі в тій матерії є, — бо таки дуже мене любили... Ет! — і рукою махнув. — Було колись.

Шинкарка мід до чарок наливала.

Телеп Босаковського за руку вхопив: "Валєнтий!" Сповни волю покійного батька й оженися з Оленою. Баба, як грім. А які вина й меди у неї! Олено! А чи пішла би ти за нього?"

— За кого?

— За добре уродженого пана Босаковського.

— А невже ж є така жінка, що б за пана Босаковського не пішла? Та ви собі жартуєте з мене, бо де такий пан хотів би бідну шинкарку брати, — відповіла, нібито засоромившись.

Сотенний писар Лучинецький прискочив до Босаковського: "Чуєш? Само щастя тобі в руки лізе — бери!" — і тягнув Босаковського до шинкарки. Але вона вихопилася і вибігла зі світлиці, боячись, щоб жарти не пішли задалеко. А козаки тоді до Босаковського: "Вальку, схаменись! Ще собі жінка життя відбере з любові і будеш її мати на совісті. Кажуть тобі: женись!"

Босаковський голову рукою підпер: "Не можу".

— Ов! Не можеш?

— Бо не шляхтянка.

— А де ж вона має написане, що не шляхтянка?

— Не має гербу.

— Дурний ти зі своїми гербами, Вальку! Покійний Хмель не те був і молодшу доньку за козака віддав, а козак Виговський з княжною оженився.

— Хай буде, але я не хочу. Наш рід старий, здавна шляхоцький, не хочу розбовтувати крові.

Коршма від козацького сміху затряслася: "Не хоче розбовтати крові! Який сміхун. Не бачили ми тих шляхтичів великоможних, що то з кійком на посполите рушення босоніж виступали, мов нагінка на лови! У подертих штанцях голим тілом світили, за панськими повозами з висолопленими лизнями підбігали. Не хоче розбовтувати крові".

— А все ж таки, що шляхтич, то шляхтич! — стояв при своїм Босаковський. — І Свигорський, і Байда, і Сагайдачний, і навіть покійний Хмельницький, хто, як не шляхтичі були? А Немирич, може, чорняк? А Богун? Не перечу, є і між козацтвом хоробрі лицарі, навіть дуже, як ось хоч би покійного Нечая узяти, але до політики ви так годитеся, як воли до карети, не во гнів вам сказавши.

— А все ж таки з покійним гетьманом вибилися ми на волю, — боронилися козаки.

— Але покійний гетьман мав Аксаків, Глинських, Яблонських, Корецьких, Літинських, Рудницьких, Сроковських, Пашківських, Старицьких, Третяків і тисячі іншої шляхти. Перегляньте лиш реєстр із 1649 року, коли не вірите мені. Всі ми за тую Україну вкупі боролися — і шляхтичі, і козаки, й міщани, й посполиті, і тому волю її добули, а тепер?

— Не бійся, Босий, не бійся, якось воно буде.

— Якось воно буде, — сказав, гірко всміхаючись, Босаковський і впер свої різного кольору очі в те вікно, де муха в павутинні билась.

Осінній день до вечора хилився. Випогоджувалося по бурі, дощеві краплі відривалися від листків і скапували на землю. Небом перекочувалися хмари: сиві і рудаві. Як рештки військ, що з бойовища вертаються. Одна зачіпилася об верхів'я дерев і кидала тінь на той

широкий шлях, що біг попри Оленчину коршму. Шляхом тим переїхав останній віз з поля, пересунулася отара, перебіг заєць, і шлях став позіхати вечірньою, осінньою нудьгою.

Нараз ген, аж там, де він із виднокругом зливався, щось чорне замайоріло, росло, оживало, наближалося. "Хтось їде", — сказав Босаковський і кілька пар цікавих очей зирнуло до вікна.

— Їздці!

— Козаки!

— Чи не Журба це від гетьмана їде?

— Він. Таки він. Із канцелярії прикази привозить.

— Мабуть, у новий похід гетьман кличе.

— Ще конотопські рани не загоїлися, а вже нас гетьман новими вщасливити хоче.

— Від Журби нічого доброго й не сподівайсь, на те він і Журба.

— Які ж бо ви! — відізвався Телеп. — Ще не знаєте, з чим приїде, а вже нарікаєте на нього. Підождіть, прийде до нас, то й почуємо.

За хвилину увійшов Журба ще з одним молодим козаком, гарним, лиш дуже сумним. Решта їздців на подвір'ї біля коней осталася.

— Здорові були, панове товариство! — промовив Журба, входячи в світлицю. — А! І сотник тут?

— Я все там, де мої люди, — відповів Телеп. — Сідай, товаришу, з нами. Спічни та покріпися!

Журба сів за стіл, його товариш біля Босаковського при вікні.

— Панове, сидите собі тут і буцім нічого не знаєте, — почав Журба.

— А що ж ми маємо знати? Були під Конотопом, напрацювалися, а тепер відпочиваємо трохи.

— Відпочиваєте, а там таке, якого ще у нас ніколи не бувало.

— Що ж таке? Війна?

— Коби війна, а то, бачите, уже на саму згадку волос дубом стає.

— Жартуєш собі, брате, — поплескав Телеп Журбу по коліні. — Хто Хмельниччину пережив і під Конотопом бився, той уже не настрашиться нічого. Але перше їж і пий, бо ти голоден.

Журба покріпився, козаки поприсувалися ближче, і він став їм розказувати та пригадувати все те, що діялося по несподіваній смерті покійного Богдана Хмельницького. Як то козаки не могли погодитися, кому гетьманом бути, і як Пушкар збунтувався, і як царські люди каламутили воду, щоб Україну під свою владу прибрати. Що ж мав тоді робити Виговський? З кримцями й татарами на царя пішов, побив його під Конотопом, а з поляками в Гадячі замирився. Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства дістали волю, вони стали незалежним князівством. А раз ті три воєводства незалежність добули, то згодом і інші наші землі волю дістали б. Лиш погодіть, дайте Виговському в силу зрости, позвольте задуми його великі здійснити. Та куди! Чорні духи свою роботу почали. Коверзують, троюдять, доноси до царя шлють, буцімто вони Юрася за гетьмана хочуть.

Козаки спокійно слухали, як Журба розказував, та коли до Юрася дійшло, закричали: "А таки що Юрасеві гетьманом бути, не кому! Він Богданова кров. А Виговський за поляками тягне і за унією. Хоче панщину завести, шляхетчину. А не діжде він цього!"

— Як ви смієте проти гетьмана Виговського ставати! — обурився Журба. — Він наш вождь, ви йому послух винні.

— Ми вольні і наше слово вольне. Не дамо собі губи затулити, — відрубали йому.

— Але й молоти язиком чортзна-що вам також не пристоїть, — заспокоював Телеп козаків. А звертаючись до Журби, просив його: "Не гнівайся, товаришу. Молоді, гарячі, а до того недавно з важких боїв прийшли. Розказуй!"

Журба надумувався хвилину. Він не думав, що вже й до Телепової сотні, що стояла в глухім, малім городку, дійшли чужі згубні впливи. Не думав, що й тут таким бунтарським духом пахне. Так тоді чи не краще подякувати за хліб-сіль і поспішати туди, де ще не поширилася ворожа отрута?

Але Телеп приставав до нього то з чаркою, то з добрим словом, казав, що під ніч не пустить його від себе і просив, щоби розказував дальше. І Журба повернувся до козаків. "Так ви хочете Юрася, панове товариство, бо він Богданова кров? Гарно, що ви так шануєте пам'ять покійного гетьмана, але невже ж вам невідомо, що Юрась у свого батька не вдався? Він слабосилий, кволий і пороху не нюхав, як же йому гетьманську булаву та ще в таких часах "як теперішні" носити?

— А все ж таки Юрась Богданів син! Хай хоч слава буде, що Хмельницький гетьманом у нас. А Виговського до Польщі проженемо.

— Прощавайте! — відповів їм на те Журба і хотів іти. Та Телеп ще й тепер його затримав: "Продовжуй, товаришу, продовжуй! Мені ти розказуєш, не кому".

І Журба розказував про затії Брюховецького. Як то цей колишній служака Хмельницького нацькував Юрася на Виговського, що буцімто Виговський хоче Хмельницьких їх насліддя позбавити, що мільйон талярів, закопаних покійним гетьманом, відкопав і розтратив, що він шляхтич, а не козак і за панами тягне, що він це і що він те. І добряга Юрась повірив Брюховецькому, підбурили Січ і хороброго, але палкого Сірка підняли і таку пожежу роздули, яку й угасить нелегко.

— І не треба! — гукнув котрийсь із козаків. — Хай горить, аж вигорить усе, що чуже й вороже народові, доостанку!

— Мовчи! — гукнув на нього Телеп, а то! — і не докінчив, але подивився на козаків так, що їм відпала охота перебивати Журбу. І Журба продовжував: — Та на тім ще не кінець, бо й Барабашеві, і Цицюрі, і Сомкові, й Золотаренкові також булавою запахло й усі вони тепер проти Виговського стали.

— І що? — спитав Телеп. — І що?

— І тепер один наперед другого царської ласки запобігають. А цар користується цим і щораз більше своїх ратників у наші городи насилає, щоб був один Бог на небі й один цар на всій Руській землі. От до чого ми доборолися, панове товариство! Ще рік-два і втратимо все те, що такими зусиллями добули.

— Якось воно буде... — злобно, але й гірко всміхаючись, кинув нараз від вікна Босаковський. — Якось воно буде!

На хвилину всі замовкли, бо не сподівалися такого слова від Босаковського почути, а Телеп наглив: "І що? І що дальше, кажи!"

— Треба би багато часу, щоби розказати про всі ті вчинки нашого чорного лицарства. Про протопопа Филимонова чували? Це наш найзавзятіший ворог. Він і Василя Золотаренка бунтує, і Цицюрі булаву обіцяє, і обох їх проти Виговського піднімає. А все Україні на шкоду.

— Якось воно буде, — доповідав від вікна Босаковський.

— Але щоби ти знав, як із Цицюрою було, — повернувся до нього Журба.

— Як? Як? — загуготіло кругом.

— Послухайте! Завтра дві неділі буде, як проклятий Цицюра найзнатніших переяславських міщан і козаків, як ось Северина, Забуського, Сулимів, Лободів і Холодних до себе по одному кликав і в чотири ока їх намовляв, щоб від гетьмана відставали, а коли вони як люди чесні, що гетьманові присягнули, не хотіли тієї присяги ломити, то він їх по одному і вбивав.

— Убивав?! — понеслося по коршмі й закам'яніло в повітрі.

— Убивав, душегуб окаянний, а тоді гінця до Трубецького пустив, що в Переяславі нема вже його ворогів і що Трубецькому з військом безпечна туди дорога.

Охнули козаки, почувши таку страхітливу вістку, й руки опустили.

Невже ж це правда? Чи не здурів Журба? Що Цицюра, хоч вояка добрий, але людина погана, це всякий знав, але щоби він аж на таке душегубство пустився, того ніхто не думав. Це ж каїнський вчинок, це підлість, нікчемність, гидь...

— Якось воно буде, якось воно буде, — бубонів під вікном Босаковський.

Але про нього тепер ніхто не думав. А Журба розказував далі:

— Дня першого вересня окаянний Цицюра послав своїх головорізів із Переяслава в Ніжин. Полковника Гуляницького в городі не було, а його заступник, мабуть, у змові з Цицюрою стояв, бо ворота на ніч без сторожі лишив. У потемках увійшли туди цицюрівці й напали на сонних вояків.

— Як розбишаки які!

— Як звірі кровожадні. До них посполиті пристали, і зчинили різню. П’ять хоругвів щонайкращого війська покотом лягло. Перерізали людей, як баранів, без пощади і без розбору, не питаючи, чи свій, чи найманий чужинець.

Жахом по коршмі понесло. Козакам мову умкнуло. Ні один словечком не озвався.

А Журба дальше балакав, мов псалтир над мерцем читав:

— З Ніжина прокляті цицюрівці ще по інших містах та містечках розбрелися, де гетьманські затяжні хоругви стояли, і скрізь таке саме діяли. До них приставала чернь, бо її підняти неважко. "Панів б’ємо",— казали, і вона йшла, безтяменна. Юрія Немирича, рейментаря затяжних військ гетьманських, під Світильневом, між Биковом і Кобицею допали. Сплячого на шаблях рознесли, на шматки порубали. Так згинув чоловік гідний і вчений, один із тих, що могли Україну поставити на ноги.

— Правда це? — спитав перестрашений Телеп.

— Як Бог на небі, як мене тут живим бачите між собою, — відповів Журба. — І чого б то я не дав, щоб це не була правда!

Телеп перехрестився. — "Хай з Богом спочиває. Великий пан був покійний Немирич, але й голову мав велику, як мало хто. А що Україні добра бажав, цього я також певний".

— Як мало хто бажав, — повторив за ним Телеп.

— Але що ж гетьман на це? Дав собі раду з Пушкарем, царську рать під Конотопом строщив, кримців на свій бік перетягнув, а тепер мав би піддатися Цицюрам? Не гадаю я того. Я під його рукою у двох боях бився, знаю, хто він такий. Скажи, товаришу, де гетьман?

Журба з думками боровся: казати чи ні?

Змовчав.

Та Телеп не давав йому спокою: "Кажи й кажи, де гетьман!"

— Не знаю. Я його в Чигирині залишив. Мене послали вірних козаків скликати. З тим я й до вашої сотні приїхав.

Хвилина тишини. А тоді шум, як перед бурею у лісі.

— Вірних козаків скликати ти приїхав? — загуло.

— Пригадав собі ясновельможний і про нас! — гомоніли.

— Що ж! Спасибі і за те. Велика це ласка, велика! — реготалися злобно.

— Але тоді, як шляхоцькі дипломи роздавали, то нашої сотні не було. Про сотника Телепа якось забули. А дзуськи вам за вашу вірність, ось що...

— Мовчіть! — гукнув Телеп і кулаком об стіл ударив, аж чарки задзвеніли, — але гамору не втишив. Кожний перся своє слово казати, зокрема молодші, купані в гарячій воді. Один наперед другого хапався, один другого хотів перекричати. Дарма, що їх зацитькували старші, дарма, що Телеп до порядку взивав.

— Не будемо мовчати, бо ми вольний народ!

— Го, го! Нас, брате, не візьмеш на полову — зерно сип, а не хочеш, то хай до тебе твої шляхтичі йдуть.

— Хай вони б’ються за тебе.

— Ставленик панський, з князями посвоячився і гадає, що князь.

— Покійний гетьман змію за пазухою вигрів.

— При батькові в пір’я поріс, а сина скривдив, булаву і достатки забрав, з батькового двора сиріт гонить.

— Ось який він, ось якому вірними маємо бути!

— Не хочемо, не треба, не підем!

Телеп вуха долонями закрив. "Люди, люди, який вас дур напав!

Схаменіться!"

Не слухали його. Шуміли, наче буря у лісі.

Журба встав і хотів іти, та його не пускали.

— Ти своє сказав, а тепер слухай, що ми тобі будемо казати.

— Слухай і до Чигирина вези. Нехай знають, що думає народ.

— Хай знають правду!

— Так, так, доволі брехні, доволі влесливих слів, ми не діти, щоби нас дурити!

— Воля покійного гетьмана свята! Він нам сина на гетьманстві залишив, не треба було Богданової волі ламати.

— Не треба! Не хочемо старого ярма, не дамо себе знов у панську шлею впрягнути!

Телеп пляшкою об долівку телепнув. Пляшка на друзки розлетілася. "Тю на ваші голови дурні! Чого кричиш, як навіжений, чи не можеш балакати по-людськи?! Ну, чого кричиш?"

За Телепом старші обстали. В коршмі зробилося, як у пеклі. Не знати було, хто чого хоче, хто за ким стоїть — за Юрасем, чи за Виговським. Люди до очей собі скакали, як когути. Ще трохи — і шаблі по лобах черкнуть...

Осторонь під вікном сидів Босаковський. Думки йому над головою, як осінній туман над болотом повисли. Метелиця вражінь, крутіж почувань, щось таке, чорт знає що. І жаль йому було тих людей, і злість на них брала, чув, що годі довше мовчати.

"Хай буде, що хоче",— сказав собі і — встав. Високий, худий, з вусами, як у сома, з одним пивним, а другим зеленавим оком, виглядав ні то смішно, ні грізно, — несамовито. Одним скоком опинився серед гурта, розсунув закукурічених козаків направо і наліво й засичав: "Т-с-с! Ци-и-ить!"

Здивовано дивилися на нього: "Як він смів?!"

А Босаковський руками, як крилами махнув: "Якось воно буде, панове, якось воно буде".

В його голосі вчувалися і насміх гіркий, і смуток, і докір.

— Чого ж ви так витріщилися на мене? Кажу вам: якось воно буде, бо якось мусить бути. Сваріться дальше, тягайтеся за чуби, рубайте собі голови шаблями, а ворог хай дивиться і хай сміється з "хохлів". Буйний та бійкий ви народ, нема що казати! А чи буде Україна, чи ні — нехай журиться Барабаш і Цицюра. Якось воно буде! Чи мало ворогів кругом? Котрийсь вас прижме, придавить і заспокоїть, як не один, то двох, поріжуть ваш край, розпанахають, пошматують. Або вам що?.. Якось воно буде!

Оторопіли козаки. Босаковського знали як чванька й балакуна, не могли зрозуміти, що нараз сталося з ним. Котрийсь не втерпів і шепнув: "Смішак".

Босаковський кинувся на нього: "Я крізь сльози, синоньку, сміявся, крізь гіркий плач. А тепер на розум балакаю з вами: схаменіться, поки ще час! Вороги з усіх боків наступають, як хмари, як гайвороння крячуть над нами, чекаючи, коли одубіємо, щоби нас жвякувати. А ми! Що робимо ми? Жеремося, як тічня собак, аж страх і сором згадати. Не сварки нам, а згоди треба тепер, от що! Бачили ви, як коні на степу вовків почують, то що вони роблять? Збігаються в табун, лошат беруть у середину, а самі кругом стають, густо, густо, головами до середини, задами назверх, щоб як вовки схочуть на них напасти, ногами копати їх і бити, відганяти від себе. Це коні, а ми ж якісь буцімто люди, розум Бог нам дав.

— Як кому, — докинув хтось із гурту.

Босаковський згірдливо подивився на нього.

— Добре, синоньку, кажеш: як кому. Та в нас того розуму, на жаль, небагато, бо коли б ми більше його мали, то тепер згуртувались би кругом гетьмана як нашого одинокого проводира й ішли б, куди би він нас провів, на смерть і на життя.

— Про Виговського гадаєш?

— А ти Цицюри хотів би?

— Виговського покійний Хмель у татарів за сиву кобилу купив.

— А хоч би й так, то що? При чому тут кобила? Та ще сива. Дурні, дурні! Хтось якусь глупість ляпне, підхоплять і — пішло. Най мудрішого чоловіка осмішать і забудуть, що, насміхаючися над своїми чільними людьми, самі з себе сміються, з того, що Бог найкращого народові дав.

— А все ж таки покійний гетьман Виговського за кобилу купив.

— Брешеш! — гукнув Босаковський, немов із гармати стрілив. У коршмі тихо стало, а він дальше казав: — Я там був. Покійний гетьман на горбку по битві стояв і дивився, як долом проходили бранці. Чвірками. Одна за одною, багато їх, багато. Нараз булавою кивнув, стали. У чвірці, перший з краю, йшов високий, ставний шляхтич. Сині очі, ясний волос, короткий вус, сліди віспи на лицях. "Як звешся?" — спитав його гетьман. "Іван Виговський", — відповів цей. — "Виходь із чвірки і ставай біля мене"... Так вони й зустрілися зі собою, великий гетьман і його пізніший генеральний писар, а теперішній наш гетьман.

— Шляхтич за шляхтичем тягне, — кинув котрийсь.

— Не за шляхтичем, а за правдою стою, а за своїм рейментарем, за господарем держави. Я під булавою Виговського бився й іншого вождя навіть знати не хочу. Не зраджу його, бо я не зрадник.

— Смішак, — відізвався той самий голос, що раніше.

— Смішак? — кинувся Босаковський до нього. — Виходи, я тобі покажу, який то я смішак!

— Гадаєш, що хвіст під себе візьму, що твоїх вусів зжахнувся?

— Виходи! — повторив Босаковський і шаблю з піхов добув.

Розступилися козаки, попід стінами стали, і два клинки, як дві блискавиці майнули в повітрі. Ще раз, ще раз, ще раз... Гострий, пронизливий дзенькіт, такий любий для козацького вуха, засвистав тепер там, де перед хвилиною лунали сварливі голоси. Ще раз, ще раз, ще... Босаковський, високий, худий, стояв випрямлений, як у церкві свічка, і майже не поступався з місця. Ліву руку заложив за спину, праву зі шаблею витягнув перед себе і не водив нею, не напирав на противника, лиш кінцем клинка відбивав його удари. А противник, молодий і мало ще досвідчений козак, як дикий кіт, прискакував до Босаковського. То присідав на одній нозі й кидався вперед, то знову подавався назад, щоб за хвилину повторити випад. Він чимраз більше гарячився і запалювався, чимраз сильніше вдаряв об підлогу. Незабаром так утомився, що піт горохом сипався йому з лоба на брови і на вії. Сопів і постогнував та спльовував слину, з потом змішану. А Босаковський примружив своє пивне око, а зеленавим пильно стежив за кожним порухом супротивника, передбачаючи кожнісінький його удар. Аж нараз свою шаблю скорим рухом в оборот пустив. Засичала шабля Босаковського, як гадюка, зашипіла, як розпалене залізо в зимній воді, задзвеніла, замигтіла в очах, аж нараз з такою силою ворожу шаблю біля самого руків'я рубнула, що клинок тільки дзвягнув, зойкнув, свиснув і поскакав по дильованій долівці.

— Ну так... — сказав Босаковський і з привички шаблю полою свого лосевого каптана обтер. — Та-ак! — і погладив її пестливо.

А його противник, здивований і ніби перестрашений тим, що сталося, стояв посеред коршми з роззявленою губою і вибалушеними очима. Лівою рукою обтирав піт з чола, а в правій все ще тримав відтяте руків’я. Рука його дрижала, як у столітнього старця.

— Але ж бо б’є, — бубонів, — чорти б йому на Великдень приснились, але ж бо б’є!

— Дякуй Богові милосердному, що голова не відлетіла. Та це ж такий рубач, що одним махом розфалатав би чоловіка надвоє.

— Бувало й таке, бувало, чому б то ні! — притакував Босаковський, завішуючи вус на ліве ухо.

— Молодець Босаковський! — хвалили його ті, що ще так недавно насміхалися з нього. А старші казали: "От так тій малечі й треба. Нехай знають, як старших шанувати".

І пхалися до Босаковського, обнімали його й кріпко стискали, приговорюючи: "Не шляхтич ти, брате, а козак, справжній козак!"

Цікавилися його шаблею. Та він її нерадо з рук давав, бо дівчини й шаблі з рук не дається. "Перед цею шаблею, — говорив, — раз цілий чамбул татарський утікав, як зайці втікали, як перепуджені вівці, щоб я потурчився, коли брешу".

— Віримо, віримо тобі, Босаковський, — і кожен хотів з ним чоломкнутися чаркою, щоб запити двобій. "Йдіть, геть! — обганявся від них Босаковський, як від мух. — Невже ж це був двобій? От іграшка звичайна. Треба вам було бачити, як я раз із Калиновським на шаблі зчепився, то був герць! Сам покійний гетьман казав, що ще такого не бачив, а знаєте, який він був мистець на шаблю. Обіймив мене і пригорнув до серця, — донині чую, ніби мене медвідь пригортає до себе.

Нараз Телепа і Журбу за столом побачив. "А ви ще, панове, тут? Бери, сотнику, гостя та веди у свій двір, він здорожений, йому спочить пора".

— Добре, товаришу, кажеш, Журбі на спочинок пора, — відповів Телеп, розпрощалися з товариством і вийшли оба з Журбою.

Босаковський зітхнув. А то він боявся, щоб до гіршого не дійшло. Своїм двобоєм втихомирив розсварених козаків, бо знав, що нема в них нічого цікавішого над шаблю.

Босаковський славився мистцем у боях на шаблі. Тільки ніхто не надіявся, що він і про поважні справи також так само мітко балакати вміє. Тому-то здивовано дивилися на нього. Дотепер бачили в нім шляхтича-брехуна, що любить випити й пожартувати, аж тут гляди, цей чоловік і політику близько до свого серця приймає, долею України турбується. Диво одно!

— Простіть, панове, що я, може, й непотрібно бився, — почав — Але вже така моя вдача, що за правдою тягну. Через те я нині тільки Босаковський, тоді, як другі пірначі тримають.

Хтось підсміхнувся уголос. Босаковський глянув у той бік. — "А може ще хто, — спитав, — зі мною забавитися хоче? Я готовий!"

Але охотника не було.

Босаковський насунув вилинялу шапку: "Га, якщо, ні, так бувайте здорові!"

— Іди здоров! — відповіли йому. — Але до Виговського ми все-таки не підемо. Йди сам! — озвався якийсь голос.

Босаковський згірдливо подививсе на нього, похитав головою

і вийшов.

2

Босаковський вийшов від шинкарки сумний, як осіння ніч. Те, що розказував козак Журба, який приїхав до сотні з приказами від гетьманської канцелярії, було просто жахливе.

Босаковський знав, що від смерті старого Хмеля спокою в Україні нема, але щоби вже аж до самого безголів’я дійшло, того він ніяк не сподівався. Хоч до їхнього сотенного глухого городка доходили всілякі погані вістки, то Босаковський одним вухом пускав їх, а другим випускав, знаючи, що "стогуба фама" брехлива, як київська сидюха. Але Журбі він вірив, бо Журба ніколи не брехав. А від того, що розказував Журба, кров стигла в жилах... Богданова будівля, здвигнена такими жертвами й зусиллями народу, валиться. Україна в огні і крові. Хворий і слабосильний Юрась став іграшкою у руках людей злих, ласих на гріш і владу. Його дорадником хитрий Брюховецький, колишній джура старого гетьмана Богдана. Він бунтує Січ, яку збунтувати неважко, бо там народ неспокійний і до війни скорий. Сірко — лицар, якого пошукати, але голова неполітична, його підштовхнути легко. Піде і таку завірюху зчинить, якої не заспокоїть ніхто. Родина старого Хмеля розсварена. Богданові скарби і найцінніший із них — гетьманська булава — стали кісткою незгоди. Богданів шурин, а Юрасів дядько Василь Золотаренко буцімто тих скарбів боронить, не відаючи, що не Україні, а її ворогам добру службу робить, бо вони аж руки потирають, дивлячись, як на Україні кервавиться у домашній війні. Протопоп Филимонов, як чорт, одних на других троюдить. То Золотаренкові, то Цицюрі обіцює булаву, щоб тільки не була вона в руках Виговського, бо Виговський хоче Україну зробити незалежною державою. Ах, той Цицюра! Чи можна собі гіршого чоловіка уявити? Найздатніших переяславських козаків і міщан, Северина Забуського, Сулимів, Лободів і Холодних, до себе на квартиру закликав, намовляв їх, щоб зраджували Виговського, а як вони на такий каїнський вчинок не погоджувалися, то вбивав їх по одному... "Всяке в нас бувало, але такого ще не було!"

Босаковський сплюнув і шаблю долонею стиснув. "Ах, щоби я його у вузькій вулиці допав! Дав би я котюзі по заслузі. Не посилав би він більше гінців до Трубецького, що в Переяславі нема вже ворогів царських. Боже ти мій! Який то хабуз на нашій буйній землі виростає!"

Потонудий у таких сумних думках, не дивився під ноги і не дбав, що раз у раз попадав у калюжі розкислого, осіннього болота. Вітер вив, як тічня голодних вовків, хотів Босаковського з ніг повалити, хотів йому стару боброву шапку з голови здерти. Але що там вітер, що буря, що дощ супроти тієї завірюхи, яка лютувала в його розбурханій голові!

Цицюра! Що він у Ніжині зробив! П'ять хоругов щонайкращого гетьманського війська вночі, у сні, як баранів перерізав, не питаючись, чи свій, чи найманий, чужинець. Це ж жах! Це ж каїнський вчинок! І такий Каїн мав би гетьманом бути? Ніколи! Хіба б Бога на небі не було.

Так ішов Босаковський на свій хутір, а жахливі новини, привезені Журбою, летіли за ним, як круки. Мозок йому клювали і шматували серце, як орел Прометеєві утробу.

"З Ніжина прокляті цицюрівці по других городах пішли, де гетьманські затяжні хоругви стояли, і скрізь те саме чинили. До них пристала чернь, бо на те вона й чернь. Юрія Немирича, рейментаря затяжних військ гетьманських, під Світильневом, між Биховом і Кобшцею, допали... і сплячого на шаблях рознесли, на шматки порубали, чоловіка вченого, хороброго і достойного, одного з тих, що могли Україну вивести на ясні зорі та на тихі води..."

"На шаблях рознесли..." — повторив Босаковський і став.

"Най з Богом спочиває", — промовив і перехрестився.

Мимохідь очі на небо підвів.

Ніч була темна, тільки десь далеко-далеко мерехтіла заграва.

"Двір якийсь палять, — погадав собі Босаковський. — Ріжуться і мордують, чорти б їх різали в пеклі та мордували. Це вони так Україну будують..."

З гадки не сходив йому Переяслав, Ніжин і той нещасливий Світильнів. "Собаки! Такого чоловіка вбили!"

З болотнистого шляху на стерно повернув, прямуючи до хутора, де собі квартиру наймав.

Заєць вихопився з-під ніг. "Тю, тю, дурний! Чого боїшся? Я тобі кривди не зроблю. Досить між людьми тої кривди".

Став і вдивлявся у заграву. То меркла, то знову займалася, ніби земля кров'ю на небо плювала... "Який народ! Тут тільки божевільним будь або дурного вдавай, а розуму показувать не смій, бо вб’ють. Маєш бути такий дурний, як усі. Це їх рівність". Досвідчив це на собі. Сотенні товариші любили його, збіднілого шляхтича, за жарти, побрехеньки й вигадки всілякі, до правди неподібні, але скільки разів починав поважну розмову, скільки разів пробував промовити їм до серця і до розуму, сміялися або зчиняли бешкет. "Який народ!"

Хтось доганяв його.

Втікати?

Ні!

Повернувся і вхопив за шаблю.

Козак на коні наближався.

— Ти хто?

Козак зіскочив з коня: "Свій, пане Босаковський, свій".

— Я тобі не пан, а товариш, такий самий козак, як і ти, хоч і шляхтич.

Босаковський випрямився і вус на ліве ухо завісив. Пізнав козака, що з Журбою приїхав. Молодий був і гарний, як намальований.

Весь час у коршмі біля Босаковського коло вікна сидів; не пив і не сварився, лиш слухав і мовчав. Очі йому смутком, як плівкою зайшли.

— А що там? — спитав Босаковський, думаючи, що Журба цього парубка з якимсь ділом до нього присилає.

— Нічого, пане.

— Товаришу...

— Нічого, пане товаришу. Може би ви мене переночували?

— Переночувати? А чому б то ні. Можна. Підемо. А як тебе, братчику, звати?

— На ім’я мені Борис.

— Гарне ім’я. А прізвище як?

— Круками нас люди прозивають.

— Також дурні. Такий гарний хлопець — і Крук. Так ти не журись. З Крука ще може зробитися Круковський.

— Я не дбаю.

— То зле. Ім’я — велика річ. От диви, козаки мене Босим прозвали, а насправді то я Босаковський.

Наближалися до хутора. Почули шум дерев і хрипливий гавкіт собак. Хутір був невеличкий і, мабуть, небагатий.

— Це моя резиденція, — промовив Босаковський і зітхнув. — Ой не так то колись, братчику, мешкали ми, не так. Мав я біля Прилук замочок не шпетний: рови, палісади, вежі, зводжений міст, усе як годиться. Ще й на вежі годинник видзвонював години. Німецькі майстри будували. Не віриш?

— А чому б то мені не вірити, пане?

— Товаришу, кажи!

— Чому б мені не вірити, пане товаришу?

— Усе війна забрала. І тепер я комірником живу. Але не нарікаю. Хоч покарбований, як у карбового ціпок, а все ж таки, славити Бога, не каліка. Живу якось, і прийде час, що попереднього добра таки доб’юся. Тоді й про тебе не забуду. Бо ти мені подобався, хлопче.

Борис йому до колін поклонився.

Собаки до воріт скакали. Босаковський гукав:

— Бровко, Варта, Чухрій! Дурні собачки, дурні, не пізнали мене!

Пси лащилися до Босаковського й обнюхували Борисового коня.

— Бачиш, — говорив Босаковський, — звірина куди краще від людей. Гетьманської стайні кінь, і хуторянські собаки не кусаються. А люди? Так, Бровку, так: не кусай цього коня, бо він гість, а до того ще й копнути може, — додав, впроваджуючи коня до стайні.

— Гарний кінь, — почав Босаковський. — А чий він — твій чи гетьманський?

— Мій. Від батька дістав.

— Добра то річ батько. Мій мені також такого коня дав був, як я перший раз на війну їхав, що хоч малюй. То ж то кінь був! Не така хабета, як оцей, теперішній.

— І що?

— Заїздив я його, до дівчини на любу розмову кожної ночі миль кілька поспішаючи. Підпалив, одно слово — заїздив. Гей, коли б то цей розум спереду мати, що ззаду!.. Ну, ходім!

Увійшли в якусь комірчину погану з тапчаном замість постелі і зі скринею замість стола.

— Розгостись! — промовив Босаковський і засвітив каганець.

Борис глянув по хаті. Бідність така, що гірша й не може бути. Лиш

образ якийсь і вишиваний рушник.

— За цей образ, — хвалився Босаковський, — мені хутір давали. Це дуже дорогоцінна ікона. Сам святий Лука її малював. А рушничок донечка господині вишивала. Ангел — не дівчинка. Побачиш її завтра. І

господинька нічого собі. Загалом гарно мені тут живеться. Одно слово — райок. Інакше я тут не сидів би.

— Авжеж, — притакнув Борис, а в душі погадав собі: "От щасливий чоловік. Що йому біда зробить, коли він уявою багатий?"

Хутір спав. Тільки пси по подвір’ю ганяли. Доріжкою, попри ворота якийсь п’яний ішов і з піснею бився. Хотів її співати, а вона не давалась. Пісня від п’яного втікала.

— А може ти голодний, кажи! — почав Босаковський. — Теплої страви не маю, але сало й горілка знайдеться.

Сало було чутке і нечищена горілка. Але випили й закусили. Навіть зі смаком, бо голодні.

— Не так то їлося колись, — виправдовувався Босаковський. — Медвежі лапи, фазани, марципани, а мальвазія лилась. То мальвазія, то угорське, то грецьке. Але скажу тобі, що нема як сало, сухарі й горілка. Чим простіша страва, тим вона для здоров'я краща... Але може би нам спати пора?

Полягали. Босаковський розкинувся горілиць на тапчані, а Борис біля нього на землі простягнувся, на бурці.

Глуха осіння ніч у маленьке вікно зі скляними оболонками заглядала. Десь далеко багрився виднокруг, і криваві відблиски на стінах то з'являлися, то гасли.

— Все ще горить... — зауважив Босаковський. — І Бог зна, коли згасне! Велику пожежу розпалили. І погадати лише, що ми тут лежимо собі спокійно та балакаємо, а там десь людей мордують, жах! Не люди це, а Іроди окаянні!.. Ой, чому ж то я пірнача не прийняв?

— То вам пірнач давали?

— І не раз. Та я не поспішався. Гадав собі: прийде війна і тоді-то ти, Босаковський, замість лицарської слави добувати, полком своїм турбуйся. А нині жалую.

— Чого?

— Як то чого? Пірнача. Зібрав би був своїх полчан, чоловік тисяч десять, коли не більш, та показав би тим виплодкам гетьманським, що таке воєнне діло, що послух і вірна служба гетьманові та Україні. Провчив би я тих горлаїв широкомордих, тих кендюхів ненасичених, тих бешкетників безглуздих, тих паліїв та горлорізів анафемських, ой, провчив би я їх!

Уже не говорив, а кричав на весь хутір, що аж пси позбігалися під вікно та, піднявшись на задні лапи, заглядали крізь шиби, що воно там таке.

Аж нараз голос Босаковського зм’як і злагіднів. Буцім парубок до дівчини став промовляти:

— Бо що це за край, що це за край наша Україна! І ширина, й краса, й багатство. Не край, а Божий рай. Навіть працювати не дуже треба, бо земля буйна й плодюча. Лиш ладу, ладу їй треба і твердої руки, щоб кожен своє діло робив. Руки з гострим мечем, на ворогів і на затійників власних. І пройшло б яких двадцять літ, і тоді, якби ти глянув на ті лани широкополі, на степи буйнотраві, на села мальовані, та ті городи багаті, — Боже, Боже ти мій!.. А вони ріжуться, окаянні!

Не зітхнув, а застогнав, якби йому хто ніж вгатив у груди.

— Але ми спім, — сказав і повернувся до стіни, щоб не дивитися у те вікно, що кервавилося луною.

— Спім! — відповів йому Борис.

Але оба не спали.

Борисові Маруся Богатьківна з голови не сходила, бо любив її більш душі своєї. Від старої гетьманихи до полковниці Нечаєвої з дорученнями поїхала і не вертається. Пропала. Вже третій місяць шукає її Борис, та навіть на слід не попадає. Нема та й нема! Може її харцизи перейняли, а може в сутичці марно зі світа зійшла, — мало собі рук з розпуки не гриз. А Босаковський, збентежений поганими вістками козака Журби, схвилювався, як спокійний ставок, у який знічев'я каменюку жбурнули. Все життя перед ним пробігало. І молодість у бідненькім шляхетськім двірку, де багато дітей, а мало майна, і служби по великих панських дворах, де бідного шляхетського сина за помело не мали, і літа, пережиті на Січі, і воєнні походи та пригоди під булавою старого Хмеля, і побут у Чигирині. Не дурний, з товариською оглядою, дотепний і заслужений шляхтич-козак на гетьманських покоях бував. Другий на його місці був би пригадав про свої заслуги, а він про себе навіть словечком ніколи не писнув. Зате гетьманових дітей, "отаких маленьких", з цілої душі полюбив, зокрема молодшу донечку, Олену-Степаніду. А вона також "смішного Валька" полюбила. Боже ти мій — "смішного"! І чому якраз смішного? За те, що хотів її своїми веселими оповіданнями розсмішити, та не міг? Казав би ти: тая дівчина сміятися не вміє. "А він її... ні, ні", і Босаковський не смів докінчити тієї гадки... А потім старша донька гетьмана пішла за Данила Виговського, а молодша за Нечая. А тепер обидві нещасливі. Юрась на них іде. Рідний брат Юрась, той самий, що вони його так любили і доглядали в недузі. "Боже, Боже ти мій!"

Борис якраз став сплющувати повіки, коли Босаковський кинувся, як у сітці щупак, і сів на тапчані. "Горить! — скрикнув несамовитим голосом, — усе ще горить. І коли вони вгасять тую пожежу?!"

— Ви не спите? — поспитав Борис.

— Не можу, братчику, заснути. А ти?

— І мене сон не береться.

Босаковський заспівав голосом, якого б ніхто в нім не сподівався: Ані їсться, ані спиться,

Ні сон мене не бере,

Пішов би я до дівчини,

Та не знаю, де живе.

— А може ти також таку дівчину маєш, що не знаєш, де вона живе?

Борис видивився на Босаковського. "А ви звідки знаєте, батьку?"

— Товаришу мені кажи, бо я ще парубок, — усміхнувся. — Звідки я знаю? Любові, хлопче, не втаїш. Вона тобі з серця крізь очі визирає. Гадаєш, що я не любив?.. Розказуй!

— А ви не хочете спати?

— Як схочу, то й засну.

— Не знаю, з чого почати.

— З того, на чім Журба в коршмі скінчив.

— Журба не хотів вам усього казати.

— А хіба ж там ще що гірше сталось?

— Усього й на воловій шкурі не списав би.

— Так кажи. Але перше закуримо собі. Лиш, будь ласка, відхили трохи двері, бо тютюн у мене гострий, турецький.

Тютюн був не турецький, а диявольський. Гриз очі гірше від хріну і цибулі вкупі. Але Босаковський хвалив його: "Правда, що смачний? Навіть султан кращого не курить. Розказуй".

І Борис почав: "Так тоді Журба про Тетерю забув".

— Про Павла?

— Еге ж. Тетеря, як знаєте, за жінку мав рідну сестру Виговського, але вона померла і, як часто буває, швагри за посаг посварилися. Пан гетьман Виговський і Павло Тетеря з приятелів ворогами стали, — смертельними.

— Аж так?

— Кажу вам. Тетеря гетьмана тепер у ложці води втопив би.

— А ти звідки знаєш?

— Я покойовим у пані гетьманихи служив.

— У якої?

— Та у Виговської.

— Ага. Розумію. Та що?

— Так Тетеря тепер у Беньовського перше слово тримає, а від Беньовського до Хмельницьких скаче, переговорює з Юрасем, мабуть, хоче його знов до Польщі прихилити.

— Що ти кажеш? Себто хоче висадити гетьмана з сідла, щоби згодом самому в нього сісти?

— Боюсь, що воно так. Тетеря Беньовського за свата собі попросив. Як ожениться з якою великою панею, то плечі матиме.

— Не гадаю, щоб велика паня за нього пішла, бо хто таке Павло Іванович Тетеря? Колишній регент канцелярії громадського суду у Володимирі, а потім агент у пана Стемпковського, юрист і крутій у його не дуже чистих ділах. Буцімто я не знаю Тетері! Не одну висушили пляшку.

— То було колись, а нині він парсуна. Індигенат дістав, надавали йому маєтків, Києвець та інші. Та ще купив він від Кисілихи Гощу і будується там. Він уже і не полковник, а підляський підчаший і секретар його милості короля. От хто тепер Тетеря!

— Справді, такому-то і в голові легко перевернутися може. Ще трохи й забажає булави і титулу князя. Та вже ж Польща Виговському його заслуги забуде?

— Які?

— А Гадяцький пакт?

— А ви не знаєте, як із тим пактом було? Та же він на волоску висів, цей пакт, бо козацькі депутати домагалися удільного князівства, і то не на трьох наших воєводствах, а й на інших. На всіх. А пани не давали. Тоді-то й гукнув Павло Тетеря: "Погодімся, молодці, з ляхами! Будемо

більше мати. Покірне теля дві корови ссе!". Тим він переконав козаків. "От той всю правду сказав", — закричали і підписали Гадяцький пакт.

— Так воно, так, — похитав головою Босаковський. — Значить, з паном гетьманом Виговським погано.

— Ще й як!

— Багато він ворогів має.

— І яких! От першого Золотаренка возьмім. Це рідний брат третьої жінки покійного Богдана. На маєтки, що їх Богдан лишив, Золотаренко дивився, як на власність родини Хмельницьких, до якої і себе причисляв. А тут Виговський добув із Богданового скарбу мішок талярів і витратив їх на своє затяжне військо. Того йому Золотаренко ніколи не простить. І так кождий із гетьманових супротивників якийсь свій власний порахунок з ним має.

— Привата значить, привата, — зітхнув Босаковський, — чорт би їх побрав. А ми з гетьманом поможемо "pro publico bono"2, що? Ні?

— І я собі так само гадаю і тому попросився до вас на нічліг, щоб перебалакати з вами. Ви старші, досвідченіші, — приймете мене під свою руку?

— Ходи, най тебе до свого серця пригорну! — радісно скрикнув Босий і пригорнув Бориса так кріпко, що йому аж кості затріщали.

— Ти мені з місця подобався, хлопче. Гадаю, що виведу тебе в люди. А як заслужишся, то за свого прийму, шляхтичем станеш.

— Байдуже мені.

— Не каже так, голубе, не кажи! Все-таки що шляхтич, то шляхтич... Та це пісня майбутності, а тепер ти мені далі розказуй. Чи не чув ти що про Богданових доньок, про Катрю Виговську й Олену Нечаїху? Де вони тепер і чи безпечні?

— Не знаю де: у Смілій, в Бихові, у Лисянці чи в Чигирині?

— На Смілу й Лисянку Золотаренко наступає, на Бихів, мабуть, уже царські ратники наступають, а на Чигирин, Брюховецький іде?

— Такі жінки! Такого батька доньки, і в небезпеці тепер!..

Босаковський за голову вхопився і заголосив: "Чи сподівався ти, покійний гетьмане, що колись у нас таке пекло настане! Брат на сестер іде, свої на своїх наступають, жеруться, як пси. А бодай би їх ясні громи побили, усіх тих Тетер і Цицюр, і як ще там ті анафемські сини звуться. І чому ж то я пірнача не прийняв! Скликав би тепер своїх полчан тисяч двадцять, як не більше, і розігнав би оцю тічню на чотири вітри, на локшину потяв би!

Він знову так сердито гукав, що всіх собак стривожив. А коли першу злість з серця зігнав, то знов став приговорювати голосом м'яким і сердешним: "Катре й Олесю, квітоньки мої розкішні. Як на херувимів у церкві дивився я на вас. Як на тих шестикрильців!.. Катря весела була й моторна, усе щось веселого вміла сказати, чужих послів розумом своїм дивувала, а Олена мов крізь серпанок, із туги тканий, дивилася на світ. І за що ж вас доля так тяжко карає? Або хоч би Виговську візьмім. Невже ж у цілій нашій Україні була гарніша молодиця? Гідність і достойність одна!.. А нині що? Всі вони у небезпеці, перед Іванцем Брюховецьким, перед Цицюрою проклятим і Тетерею поганим, перед невдахою Юрасем — чи видав хто, чи чував хто таке?

Відсапнув і тоді:

— А що ж гетьман на те?

— Який гетьман? — спитав Борис.

— Як то який? — грізно гукнув Босаковський.

— Бо є їх кілька, — виправдовувався Борис.

— Я лиш одного знаю,— розумієш? — І більше знати не хочу. Про гетьмана Івана Виговського мені кажи!

Борис голову похнюпив і мовчав.

— Чуєш? Кажи, що Виговський на те? — настоював Босаковський.

— Не знаю, як вам маю казати.

— Правду кажи.

— Правда страшна.

— Кажи — говорять тобі!

І Борис став розказувати, як то цицюрівці, перерізавши виговців у Переяславі та в Ніжині, скрізь по містах стали підіймати темний народ на панів та старшин, навіть на купців і міщан, називаючи їх дерунами й кровопійцями.

— І тоді... — почав Борис, але зам'явся. Щось його буцім за горло здавило.

— Що тоді? — гукнув на нього Босаковський.

— І тоді на Чигирин прийшла черга. Одної ночі залунали крики: "Бийте прислужників панських!" Зчинилася тривога і...

— І що?

— І тоді гетьман серед ночі — опівночі в самій тільки сукмані, допав коня і сам один, навіть без джури, у...тік.

— Гетьман утік?! — зверещав Босаковський. — Ти брешеш, хлопе, ти брешеш! Не може бути, щоб гетьман залишив свою резиденцію і булаву й жінку й втікав! Кажи, що ти брешеш, ну, кажи, що брешеш!

Вже не кричав і не сердився, а просив, як дитина:

— Кажи, що брешеш, кажи!

Жалібно й тривожно вдивлявся в очі Бориса, буцім у тих очах було його спасення.

Але Борис мовчав. Хоч як жаль було йому Босаковського, але не міг заперечувати правди.

Босаковський повалився горілиць на постіль.

— Гетьман у-тік, — простогнав і закрив очі руками.

На шибах рудий відблиск пожежі бився з рожевою загравою сонця, що сходило.

— Гетьман у-тік!..

Нараз Босаковський зірвався на рівні ноги. — "Ідемо! — гукнув, стягаючи ремінь. — їдемо негайно! Не будемо ж без діла сидіти тоді, як

ворог руйнує наш край. А хоч би мені довелося самому його боронити, то боронитиму до останньої краплі крові. їдемо!"

3

— Ікони не візьму, — приговорював, збираючись. — Святощ, святого Луки діло. Хто його зна, може доведеться й таке робить, що краще, щоб не бачила Пречиста. Звичайно — війна. У хазяйки залишу. Одяг також. А з білизни лиш сорочку на зміну візьму, бо ще замножиться "піхота", а я піхоти на очі не люблю.

Нараз щось собі пригадав: "Ось і забув".

— Що?

— Що я безгрішний. Себто, — маю гроші, та не при собі. Одному ігуменові в монастирі довірив спорий гаманець дукатів і талярів. Та нам цей монастир не по дорозі. Що тут робить? Хіба свій каптан продам. У цілій сотні такого нема. Телеп зараз купить, як лиш писну. Славна штука.

А цей каптан може колись і був гарний, так тепер він ледве купи тримався. Порубаний був і позшиваний відгори додолини. Тільки й слави, що колись із лосевої шкіри вшитий.

Борис хотів питатися, у чім Босаковський поїде, як каптан продасть, але жаль зробилося добросердного хвалька.

— Не журіться, — потішав його, — я гроші маю, — і потелепав гаманцем.

Босаковському засвітилися очі:

— Золото! Щоб я потурчився, коли це не золото! А ти що? Може де жида зарізав?

— Нікого я на совісті не маю. З хати дістав, а гетьманиха теж не скупа... Я не п'ю і не гуляю, гріш не втікає від мене.

— Що не п’єш, то ти не журися. Виручу тебе, а загуляти також можу. Ти, значить, маєш гроші, а я голову на карку, так тоді якось ми собі дамо раду.

— Голова добра річ.

— Добра, лише треба її мати.

— А щастя ще краще.

— Щастя нема. Лише щасливі люди бувають. І то на хвилинку, здебільшого тоді, як навіть не знають, що вони щасливі. Щастя у споминах, мій сину, знаю, бо й сам колись був таким щасливцем...

За той час хазяйка сніданок зготовила. — "Мироноснице ти моя! — приговорював до неї Босаковський. — Коли ж ти нам такого добра наварила? Мабуть, донечка помагала. Славна донця. Я їй за те з війни гостинця привезу, намистечко й дукати, а може ще й козака в додатку. Тільки не цього, — показував пальцем на Бориса. — На цього, донцю, ти не дивись, бо він уже дівчину має. Каже, що найкращу у світі, та я не вірю, бо кращої від тебе нема й не може бути".

Молов язиком, щоб заглушити жаль. Привик до добрих жінок і тепер важко було йому розставатися з ними.

— А не плачте за мною, — казав, — бо нема за чим. От, старий хрін. Був кінь та з’їздився. Вернуся до вас за день, за два, за неділь чотири,

якщо мене не вб'ють або гетьманом не зроблять, бо тепер одно від другого близько.

Приговорюючи, снідав. Борис не міг надивитися, куди він стільки страви дівав. Босаковський помітив його думки.

— У дорогу голодним не пускайся, бо в дорозі всяко буває. Попадеш на добрих людей — погостять, попадеш на поганих, нічого не дадуть. Харчуйся, синочку, бо на те мама й донця наготовили нам такого добра, щоби ми його з'їли.

Наситившись доволі, устав, вуса хустиною обтер і перехрестився. — "Дякуючи Богові милосердному і вам, паніматко, покріпилися ми несогірше. Стала душа на мірі. А тепер кому в дорогу, тому й час!"

Коні осідлані чекали.

Хазяйка взяла коня Босаковського, а донця Борисового й вивели їх не за ворота, а геть далеко на роздоріжжя. Тут розпрощалися. Босаковський поцілував хазяйку в руку, а вона поблагословила його на дорогу. Борис пішов за його приміром. Оба скочили на коні.

— Не поминайте злом! — гукнули.

— І ви нас також! — відповіли мама й доня, витираючи рукавами сльози.

Поїхали, а як опинилися на горбку, то озирнулися.

З хутора лиш верхи дерев майоріли й стирчав димар.

Білі голуби над стріхою літали.

Так літали над хутором думки Босаковського. Бідненько жилося тут йому, але по-людськи, по-християнськи. Ні одної сварки, ні одного поганого слова не чув тут. У городі, в соймі всіляко бувало, а тут дві добрі душі на нього ждали. І потішили й розважили, як коли треба було. Звичайні собі люди, навіть не шляхтичі, а такі добрі.

Зняв шапку й зітхнув.

— їдьмо! — і торкнув острогами коня.

Болото під копитами хлюпотіло. Небо трохи випогоджувалося. Поранній вітрець змітав з нього хмарки. Тоді й сонце всміхалося до наших їздців і на хвилину роз’яснювався широкий краєвид. На хвилину, бо хмари знову табунами звідкілясь надбігли, і знову стало сумно на світі.

Лани й поля здебільшого пусто стояли. Війна відтягнула від них рільника, рік випав неврожайний, а до того й зерна на засів бракувало.

Народ убожів і дичавіла земля. Тільки хопта буяла й бур’ян виростав у хлопа. Шелестів за подувом осіннього вітру, ніби питався наших вершників, куди вони їдуть і пощо?

— Доборолись! — процідив крізь зуби Босаковський. — Бач, якого натворили песиголовці!

Коні жадібно втягали в ніздрі поранкове повітря. Форкали.

— Будуть нам раді, — зауважив Борис.

— Не знати хто: люди чи круки? — відповів Босаковський.

І дальше їхали, пильно розглядаючись навкруги. Цілі гайвороння

усякої породи летіли на південний схід. Ніби велетенські чорні хоругви маяли з вітрами. "Кра, кра, кра!" Казав би ти, що там десь далеко перед тобою правлять якісь великі похорони.

Борисові на цей вид серце стиснулося у грудях. Пригадав собі Марусю. Чи жива вона, небога, і яке її життя? Хотів поділитися своєю журбою з Босаковським, але побачив, що й він потопав у невеселих думках, і дав спокій.

Коло полудня зупинили коней. Пустили їх на пашу, а самі на пригірку сіли. Борис добув харчі, що їх дала їм на дорогу хазяйка, перекусили й випили по чарці. Босаковський сумно подивився на пляшку. "Мала, — промовив і похитав головою. — І не пив би я тієї браги, коли б не жура. А так вип'єш і забудеш про горе. А ти другої чарки не пий. Молодий, маєш ще час. Може знайдеш свою Марусю, заживете щасливо, а тоді й горілки не треба".

Випивши, закурили, але люльки набили не тютюном Босаковського, лиш Борисовим, бо Борис жартував, що тютюн Босаковського такий міцний, що його вороги на милю зачули б та й наскочили б на них. "Не обиджай мого тютюну, хлопче, — боронився Босаковський, — кращого і сам султан не курить".

— А невже ж султан курить?

— Питаєш? Ще й горілку дудлить, хоча пророк їм забороняє. Від нашого брата навчилися. Ще трохи і навчаться битися із собою, як ми... коли б скорше! — і сплюнув. — Кара Божа з отими бусурманами. Жити нам не дають. А це ж пособники наші. Пособлять і в заплату беруть ясир... І без них зле, і з ними ще поганіше.

— А пощо покійний гетьман кликав їх на підмогу? — спитав Борис.

— Пощо? Бо як свої непевні, то треба кликати чужих. І Виговський десять тисяч найманого війська тримає, щоб оборонитися від усяких Цицюр. Безталанний народ ми! Не знаю, чи є нещасливіший на світі.

І знову до пляшки заглянув.

— Дно видно. У найближчій коршмі треба буде купити. А з татарами, брате, то так. Як побачиш його, то бий, бо або ти, або він, tertium non datur1. Правду сказати, то я їх і дуже то й не боюся. Раз дві татарські голови від одного маху, як маківки, зшибнув. А все ж таки навіть я колись на рівного собі попасти не можу. І що тоді? Сам скажи, що тоді? Не хотів би я тебе сиротою залишити.

Борис не перебивав. Терпеливо слухав шляхтича-чванька.

— А куди ми тепер їдемо? — спитався.

— До Бихова ні, бо не гадаю, щоби Нечай з глуздів зсунувся і свою дружину в Бихові тримав, знаючи, що на нього вороги йдуть. А раз там нема Нечаїхи, то й твоєї Марусі нема що в тім городі шукати. На Білгород та на Білу Церкву звернемо, а звідти будемо пробиватися до Сміли й Чигирина.

— А проб’ємося?

1 третього не Дано (лат.)

— Як Бог позволить. Гроші ти маєш, а я розуму не піду позичати. От і тепер: бачиш отам село?

— Бачу.

— І мабуть, поїхав би туди?

— А чому б не їхати?

— Бо небезпечно. Воно в димах.

— Може діти, граючись, підпалили.

— Дурний ти. Тепер нема "може", ані "мабуть", а тепер є "так" або "ні". Тепер краще на хутір поступати, ніж у село.

— А на хуторі пси.

— Чоловіка ти бійся, сину, а не пса, — такі часи.

Понахвостували коні й поїхали полями й пустирями, здалеку

оминаючи села. Людей не стрічали, хіба дітвору, що пасла товар. Утікали перед вершниками, а як ті поїхали, то вигукували за ними:

— Козак — душа правдивая, сорочки не має, коли не п’є, то воші б’є, а все не гуляє.

— А щоби вони вас з вухами з’їли, засмітки погані! — побажав їм Босаковський. — Бач, як малеча знікчемніла. Виросло то без батьків, як пустоцвіт, і пошани для старших не має.

Попадалися й діти-прошаки. Бігли за кіньми, мало не чіплялися хвостів. А як Борис кинув якому гріш, то цей замість подяки кричав: "Козак, козак, та чупер не так", — коли не щось гірше.

— Ще ніколи чернь не виявляла такої люті до козаків, як тепер, — журився Босаковський. — Кожний чорняк хотів би бути козаком, а кожний козак шляхтичем. Хто ж тоді буде свині пасти?

З’їхали в ярок, щоб людям з очей зійти. Босаковський казав Борисові пістоль наготові тримати, а сам він більше на шаблю покладався, ніж на пістоль. Куля хибить, а шабля ні.

Їхали з півгодини, аж якогось діда стрінули. Драна свитина, торби наперехрест, з-під поли визирає бандура. Ще не дуже й старий, але на одно око не бачить.

— А звідкіля, діду, йдете? — гукнув Босаковський.

— Звідтіля, куди ви їдете.

— А ти куди?

— Перед людськими гріхами втікаю.

— А дуже там грішать?

— Кров по кістки.

— Розумію. А давно ти, діду, носиш свої торби?

Дід роззявив рота.

— Чому питаєте?

— Бо тобі не торби, а порошниці б носити. Ти такий дід, як я архиєрей.

— Тсс, брате, тсс! — зашипів старий.

Босаковський руку з коня до нього простягнув:

— З якого полку?

Старий назвав полк і сотню.

— Багато вас перебили?

— Десятків кілька залишилося. Розбрелись ми, як ті куріпки по полі. Я дідом пробиваюся, бандуристом.

— А грати вмієш?

— І думи співаю.

— Слухає народ?

— І хліба не жаліє, хоч хліб тепер дуже то дорогий у нас.

— Гарно! Нам якраз такого й подавай. Підемо самотреть?

— Двох їздців і один піший?

— Мій небіж тобі свого коня поки що відступить, а там купимо тобі. Злізай, Борисе, розпростай трохи ноги. Ти молодий, пройтися не завадить.

Дід нараз і на друге око прозрів і до якогось хутора попровадив.

4

Хутір у балці ховався, у гайку, так що здалеку не було й видно. Як ведмідь у гаврі сидів.

Що лиш, коли під’їхали ближче, то побачили рів, якого й найкращий скакун не перескочить, та ще й напущений водою, і частокіл дубовий з брамами, густо цвяхованими, й хату з дебелих брусів із віконницями товстими.

— Поки під’їхали, Босаковський повернувся до діда:

— А як тебе, братчику, звати?

— Антоном мене клич, а величай Помелом. А тебе?

— Босим.

— Босим?

— Краще Босим жити, ніж Босаковським гнити. Ось які тепер часи.

— Дійсно, погані часи, пане Босий.

— Погані, добродію Помело, погані.

— Одна потіха, що люди завжди на лихі часи нарікали.

— Мала потіха.

Дальші слова собаки заглушили. Побачивши чужих людей, такий вереск зняли, що просто пропадай!

Під’їхавши під хутір, Помело й Босий позіскакували з коней, як молодці, а Борис побіг і шаблею загрюкав до брами.

— А який там біс? — почувся голос з-поза брами.

— Не біс це, пане Уласе, а Помело з товаришами. Відчиняй! Гості увійшли на подвір’я, а конюх хотів забрати від них коні. Але сухоребрий вихопився йому з рук і побіг просто до стайні.

— Мудрий кінь! — похвалив його Улас.

— Такий, як його пан, — усміхнувся Босаковський. — Варт полковником бути,— між кіньми. Чесне слово...

Улас попросив гостей до хати.

Ввійшли у світлицю з дубовими ослонами й з таким самим столом. Ослони прикриті налавниками, на столі турецький килим. Зі світлиці дубові двері на чопах до боківки. Там видно широке ліжко під шкірою, дебелу скриню, прикріплену залізними шинами до долівки, й на стінах зброю.

Хутір невеликий, та, мабуть, багатий.

Помело здивувався.

— У тебе, знать, не було ще непроханих гостей.

— Стереженого Бог стереже, — відповів Улас. — Татари в наші сторони не забігають, а гультяйство мене боїться. За чарівника мене мають. А мої чари, мабуть, не потребую вам того казати, це досвід. Не ходжу по світі як сновида, лиш помічаю, що бачу. В книзі життя читаю. Тому-то я і погоду вмію вгадати, й рани лікую, а вони кажуть, що я хованця тримаю. А мій хованець ось де — і показав на голову.

— А не страшно тобі так на відшибі сидіти? — питав його Босий.

Улас усміхнувся.

— Тепер чим дальше від людей, тим краще. А мені більше людей не треба, як маю. Сімох синів, невістка, дружина, челядь, ну й я.

— Як синів сім, то доля усім, — притакнув Помело.

Улас рукою махнув.

— Мої сини так у долю упали, як сливки, щоб не казати в що. Старші порубані та постріляні з-під Конотопа вернулися, тільки наймолодший ще пороху не нюхав, хіба що на ловах.

— А де ж вони? — озирнувся по хаті Босаковський.

— Шукай вітру в полі. Промишляють, але під вечір позбігаються до хати, тоді-то їх і побачиш. На війну тепер ще не годяться, але хати боронити можуть. Та ще я таку жінку маю, що й шаблі не треба, так вам язиком рубає. Не смійтеся, зараз почуєте, яка вона.

Сказавши це, вийшов на поріг і гукнув: "А де ти, стара?"

— Ти сам старий і твоя собака стара, — залящіло у вухах, ніби хтось із мушкета стріляв. — Якщо і постаріюсь, то через тебе, бо ти їси мене, як вовк. Якщо ти добрий був би, то я ще й нині ходила би, як пава, бо кращої дівки на всю сотню не було, правда? А може ти забув, то я тобі пригадаю.

— Та чого ти розкудкудакалась, як квочка, чого така недобра стала, як те зінське щеня? — питався Улас.

Та замість відповіді щось задудоніло в садку, затупотіло і перед порогом появилася не стара ще жінка, висока і рум'яна, з такими палкими очима, що хоч іскри креши.

Нараз побачила гостей і стала ні в сих, ні в тих.

— А ти мені чому не сказав, що гостей дав Біг?

— Бо хотів похвалитися тобою, чи там пак твоїм язиком. Вони ще такого зроду не бачили. Правда, панове?

— Не знаємо, чия правда, паніматко, але позвольте звітатися з вами, — відізвався Босаковський і хотів поцілувати Устю у руку.

Але вона руку сховала поза плечі: "Дайте, най перше їх помию, бо з городу йду", — сказала і побігла в пекарню.

— А що, не казав? — усміхнувся Улас. — Жіночка, як перепілочка.

А Помело поклепав його по рамені: "Біда тобі, воле, як тебе корова коле".

— Правду сказати, то вона мене не так то й дуже коле. Вона в мене, як бджола, хоч і вжалить, так меду дасть.

— Таких жінок нам тепер і треба, — підкручував вуса Босаковський.

— Авжеж, що таких, — хвалив свою Устю Улас. — Бо що варта тепер така, що то ні пава, ні гава.

— Або що ти її і сяк і так, а їй усе не так.

— Або що хоч із-за нігтя виколупай, а дай; дай того, що нема.

— Або чи роби, чи ходи, а її догоди.

— О, є всіляка жінота в нас на Україні, — кінчив Улас. — Є! Мало я того цвіту бачив на широкому світу! А вже найгірша, знаєте, така тонкослізка, що то за хлопцями скаче вам, як кізка... Моя Устя жінка чесна і вірна.

— Але ти який? — озвався той самий жіночий голос, чистий та дзвінкий, що й перше. — Чому не питаєш мене, який ти?

— Мене хоч у ченці стрижіть, хоч архимандритом ставте.

— Нині то ти архимандрит, але колись був архибандит, — рубонула у відповідь Устя. Вона вже не лиш руки помила, а й причепурилась. Як полковниця у світлицю ввійшла.

— Вона в мене з панів, — нашіптував Улас Босаковському. — Я її колись із панського дому пірвав. Тому така куслива.

— Що він шепче? — перебила Устя. — Не вірте йому...

— Батько Улас вихвалював вас, паніматко, — відповів Босаковський.

— Скажіть йому, що "добре" само себе хвалить. Ось воно як! Але я забалакалася з вами, а тут і вечерю готувати треба.

Босаковський встав і поклонився до колін.

— Не трудіться, добродійко, бо ми невибагливі. Мені щоб порося та ще й око з карася, та вінок ковбаси, а до нього з півпаски та ще відро оковити, то вже я і ситий.

— А не луснете? — спитала Устя і подріботіла в пекарню.

Помело хутором Уласа турбувався, казав, що тут більше вогненної зброї треба б, бо часи вельми небезпечні. На те Улас повів їх до алькиря, де було лиш одне віконце, і то таке маленьке, що навіть голови не встромив би. Тут на стінах висіло повно шабель, рушниць, пістолів, ятаганів, ножів, дротяних сорочок, панцирів, а навіть і щитів, яких тепер на війну уже не носять.

Босаковський просіяв. Про кожну штуку вмів сказати, який її шабельник або пушкар робив і де, і коли, і скільки вона тепер коштує. Улас дивувався такому знанню, а Босаковський на те:

— У мене колись три світлиці зі зброєю були. Лицарі в повному лаштунку, як живі, по кутах стояли, а на валах гармат десятків кілька.

— А в мене їх лиш чотири, — признався Улас. — На кожний бік хутора одна. Але б’ють!

— А гармаші!

— Всі ми вміємо стріляти, а моя стара найкраще. Ще краще око має від язика.

— Буває і таке, — притакнув Босаковський. — Бог як наділить, то всім, як ось мене.

А Помело:

— Що язик у тебе добрий, це правда, але очі?

— Я вам зараз покажу, які в мене очі, — і потягнув їх у садок. На дереві ворона сиділа. Добув із-за пояса пістоль, підсипав пороху, набив і крикнув. Ворона зірвалася, та недалеко й полетіла. Луснув постріл і вона, як відірваний листок, упала на землю.

Улас похитав головою.

— Знаєш, брате, коли б на свої очі не бачив, то сказав би, що брешеш.

— У мене що на оці, те й моє, — хвалився Босаковський.— Але ж і пістоль не будь який. Це я його від короля Володислава дістав. А було воно так…

І хотів розказувати, та Устя до вечері попросила. Босаковський їв, аж за вухами лящало.

— Як бачу, то тебе Господь і шлунком знадобив не гірше від ока й язика, — зауважив Помело.

— Господь знає, що робить, і волі Його святій противитися не треба, — відповів, змітаючи страву Босаковський.

— І не противтесь, — припрошувала Устя. — Їжте, на те я і варила. Але чого це ваш небіж у свого дядька не вдався; мовляв, буцім води в рот набрав.

— Журбу велику має, — пояснив Босаковський. — Дівчина йому пропала.

— Пропала! — скрикнула Устя. — Так, так, чимало їх тепер у нас пропадає. І татари беруть, і царські люди вивозять, а інша то й сама батьків кине та за хлопцем біжить.

— Ти це знаєш, правда? — підморгнув Улас. — Бо сама колись таке зробила.

— Як зробила? Як? Кажи! Невже ж ти не вхопив мене!

— Вхопив.

— Не посадив на сідло перед себе?

— Посадив.

— І не втік, як з ягницею вовк?

Улас розсміявся широким, козацьким сміхом.

— Ах, ягнятко ти моє білоруннеє! Та тебе б, небого, і десяток не вхопило, коли б не захотіла!

Устя за голову взялася.

— Господи милосердний, який це брехун нестяменний! Може ще скажеш, що не ти мене викрав, а я тебе? Сусідова курка нашій свині ногу переломила, — правда?

— Може й правда, а може ні.

— А може ти мене й не хотів?

— Хотів, але воно так: як дурній заманеться, то дурний все знайдеться. Отак і з нами було. Давні часи, давні. Жаль, що не вернуться вдруге!

— Авжеж, що жаль, бо ти ще й нині пірвав би якусь. Женохват!

— От і добалакався, Уласе! — скрикнули Босаковський і Помело. — Не треба було вовка викликати з ліса, та ще й під ніч.

— Не такий то цей вовк страшний, як вам здається. Але ми про дівчину отого козака стали казати. Як вона звалась?

— Маруся Богатьківна, — ледве вимовив Борис.

— Маруся Богатьківна? — скрикнула Устя. — Чи не сотника Богатька доня?

— Вона.

— Що її мати зі Стеткевичів виводилася?

— Еге ж.

— Що її маму викрав був сотник Богатько, як мій мене колись?

— Та сама. А хіба ви знали Марусю?

— Боже ти мій! Чи я її знала? З її мамою ми колись ляльками грались, а її я знала от такіцькою. І пропала кажеш? Де, коли, як?

— Коли б я знав, то не сидів би тут.

— Правда. А люди? Чи не доповіли чого?

— Чимало чого доповідають люди. Одні її буцімто в Білій Церкві бачили, а другі аж у Старому Бихові, одні — як на прощу йшла, а другі — як із карети визирала. Всячину вигадують.

— Воно то так. Але ти не журися. Якщо Бог судив тобі Марусю, то вона не пропаде.

— Так. Але Бога взивай, а руки прикладай, — вмішався у розмову Босаковський.— Тому-то ми й шукаємо Марусю. Поїхала, бачите, з дорученням від гетьманихи до полковниці Нечаїхи і не вернулася. Коли б то знаття, де тепер Нечаїха, то може б і про Марусю довідались.

Улас задумався.

— Щось я про полковницю Нечаїху чував, та ніяк не пригадую що. Але підождіть, незабаром надтягнуть мої сини, може вони що знають.

Недовго прийшлося й ждати, як три старші наспіли.

— А тамті де? — привітав їх Улас.

— Або вони діти? — відповіли Уласенки.

— А ви де були?

— З ворогами стрінулись.

— І що?

— Бог нам поміг.

— А нових ран не придбали?

— Ніби кіт подряпав. А ми їх потурбували таки добре. Грабіжники й душогуби! І чому то Виговський після Конотопа не погнався за ними? Тепер людям спокою не дають.

Тихо стало у світлиці. Знати було, що Уласенки доторкнулися важливого, а навіть болючого питання, одного з тих, що їх нелегко вирішити. Козаки наші, учасники того бою, пригадали собі, як то цар,

почувши про конотопський розгром, хотів зразу аж за Волгу втікати, а потім людям "усєх чінов" велів на царській твердині вали сипати та рови копати. Навіть сам, кажуть, для доброго приміру за лопату брався. А на знак смутку в чорному ходив. І мав чого. Самої кінноти впало тоді п'ять тисяч. Князі Пожарський і Львов також. А піших скільки потопилось! Такого їхнього погрому і такої перемоги наших ще не бувало.

І все те намарно.

Було чого похнюпитися головам козацьким.

— І чому тоді Виговський не пішов за ними, лиш повернувся на Гадяч битися із своїми? — спитав найстарший з Уласенків, Сидір.

— Чому? — відповів Улас. — А тому, бачиш, що в нас усе бувало: один діло робив, а другий псував. Юрася на Крим із запорожцями понесло, а хан як довідався про те, то кинув Виговського і пішов на Крим боронити свого краю. Виговський заслабий був, щоб без татарської допомоги на Москву наступати. І завернув на Україну... А про гетьмана Виговського не чув ти чого? Де він тепер і як?

Сидір плечима знизав.

— Чув і немало. Та одна вість з другою свариться. Кажуть, що гетьман москалям піддався.

— Це брехня? — гукнув Босаковський. — Брехня, бо гетьман скоріш ніж собі в серце вгатить, ніж царським холопом стане.

— Другі кажуть, що до хана втік, до його табору.

— Це вже подібніше до правди. А треті?

— Треті оповідають, нібито з останками своїх вірних до Потоцького пішов.

— Це найбільш скидається на правду, бо Потоцький тоді під Білою Церквою стояв. А Чигирин?

— У Чигирині обидві гетьманихи замкнулись, себто Хмельницька та Виговська, колишня і теперішня гетьманиха.

— Розумію, а Катерина Виговська, Богданова старша донька, де?

— У Смілій, кажуть...

— А молодша, Олена Нечаїха?

— Мабуть, у Бихові, з чоловіком осталась. Він, кажуть, землю їв, що Бихова не віддасть.

— За Нечаїв я найбільше боюся, — зітхав Босаковський. — Чигирин укріплений гарно. Кажуть, багато гармат має і пороху бочок із двісті. А Сміла — городок плохенький, якийсь там загін татарський відперти може, але облоги не витримає. А з тим Биховом, то також діло непевне. Жаль Богданових доньок!

І голова його похилилася на лосевий каптан.

— Дядьку! — збудив його з задуми Борис. — А що нам тепер робити?

— Що нам робити? Подумаємо. Діло нелегке. Треба обміркувати його з усіх боків. Підождемо, коли не вернуться тамті три. Може вони щось певніше нам скажуть.

Борис скривився, мовби кислиці вкусив.

— Ждати?

— А ти б хотів чортові в зуби лізти? Не хочу я своєї голови дурно віддавати. Може, вона ще до чого придасться. Діла тепер багато, і то великого діла.

— Так, так, діла тепер багато, — притакнув Улас. — Обміркувати треба. Нема чого спішитися. А поки що покажу вам свою твердиню.

І пішли оглядати.

Босаковський не міг нахвалитися, як то Улас усе мудро і гарно обдумав. Справді, це був не хутір, а маленька твердинька. Так запалився, оглядаючи гармати, що хотів хоч з одної вистрілити, як він казав, "на віват".

Нараз із валу трьох їздців побачив.

— Хочеш, усіх трьох одною кулею змету, — звернувся до Уласа.

Але Улас його за руку вхопив.

— Стривай! Це ж мої сини!

Босаковський з жалем відійшов від гармати.

Три їздці вскочили в браму.

— А Максим де? — гукнув до них Улас.

— Не бійтесь. Не пропав твій мізинець! — відповіли.

— А де ж він?

— Він так голову задер, що й кочергою не дістанеш. Пишається, як у хомуті корова.

— Та чого? Кажіть! — настоював Улас.

— Та зчепилися ми у Поповій Балці з татарським загоном і погралися трохи, а що це була Максимова перша сутичка з ворогом і що першу рану в ній він дістав, то й згордів так, що й не приступай.

— Максим ранений! — скрикнув Улас. — Яка рана? Рубана чи стріляна, де? Глибока? Оглянемо!.. Кажіть!

— І рана легка, і осмотрена добре, і залишили ми його в нашого пасічника Зосими. От гірша біда. Боюсь, щоб татарів чорт не надніс.

— Татарів?! — скрикнув Улас.

— Так, їх. Коли під Поповою Балкою були, то можуть і до нас загостити.

— Не гадаю, сину. Далеко наш хутір від шляху й укріплений добре. А вони того не люблять. А як прийдуть, то зуби поламають. А тепер, хлопці, помийтеся та заходьте у світлицю. Гостей нам Бог послав.

5

За якусь годину у світлиці аж гуло. Буцім хрестини там або весілля.

Босаковський таке вигадував, що хоч кладися від сміху.

А потім Помело на бандурі грав і співав думи козацькі. А побачивши, що Устя уже сльози пускає, перейшов на "вареники" і так їх жваво програв та проспівав, що Улас мало не в присяди пустився. Ледве його

Устя спинила. Казала, що кості розтрясе. А він її за те прища на язик побажав чималенького.

Один Борис не веселився.

— Дядьку! — звернувся до Босаковського. — А спитайте їх, чи не чували чогось про Марусю?

Босаковський підождав, аж Помело не скінчив співати, а тоді й звернувся до молодших Уласенків:

— А чи не чули ви що про гетьмана?

— Гетьмана вже немає, — відповіли.

— Гетьмана немає?! — і Босаковський скочив, ніби його змія вкусила.

А старий Улас визвірився на синів:

— Також вигадуєте чортзна-що: гетьмана немає! Такі жарти!

— Не жарти це, а правда. Ми від людей чували, що з-під Чигирина йшли, від утікачів. Себто, Виговський є, але він уже не гетьман, бо булаву віддав.

— Булаву віддав Виговський?

І в світлиці тихо стало, мов у келії чернечій. Всі знали, що з гетьманом недобре, але щоб він булаву віддав — цього ніхто не думав. Такий мудрий і досвідчений чоловік. Біля покійного гетьмана стільки часу служив. Його писар і дорадник. Усі задуми знав, усі плани. Він один міг знайти вихід із теперішнього крутіжа, коли все летіло шкереберть, валилося, тріщало, пропадало. І що тепер?

— Кому ж гетьман віддав булаву, і коли, і як? Кажіть, якщо ви не вигадуєте казна-що! — бентежився Улас.

— По тій тривозі, що зчинилася була в Чигирині, гетьман скликав раду під Германівкою і казав Сулимі й Верещаці читати Гадяцькі пакти, щоб чорний народ знав, що він не продав України. Та куди! На раду прийшло чимало Юрасевих людей, і Сомкових, і цицюрівців.

— З кожного села по чортовому сину, — докинув Босаковський.

— А тії як зняли бешкет, як стали лаяти Виговського та зневажати — і його, і його дружину, то зчинилося пекло. Виговці пробували заступитися за свого гетьмана, але їх мало було. Сулиму й Верещаку на шаблях рознесли, а гетьман ледве з душею спасся, дякуючи своїм хоругвам. Вороги сміялися, що, як обсмалений, від пожежі втікав.

— І тоді віддав булаву?

— Ні, ще одну раду скликав у Вишні під Білою Церквою і на тій раді скинено його, а гетьманом вибрано Юрася.

— А Виговський?

— Щоб не допустити до ще більшого розливу крові, відіслав своїм братом Данилом булаву й бунчук Юрасеві.

— Передав булаву Юрасеві, — повторив Босаковський.

— Ю-ра-се-ві, — глухо доповів Улас.

І тихо стало в хаті. Всі розуміли, що тут не в булаві діло, а в питанні, чи бути Україні вільною, чи знову йти в неволю.

— А чи не чули ви чого про Марусю Богатьківну? — несміливо озвався Борис, розуміючи, як далеке це питання було від того, що розказував Уласенко.

— Про нашої тітки доньку? — відповів той. — Чули. Кажуть, буцімто вона з Бихова з полковницею Нечаїхою утікала і хтось їх по дорозі перейняв — татари чи таки наші харцизи. На красу все охотники знайдуться.

Борис зірвався з місця. Очі йому горіли, кулаки затискалися.

— Прощавайте! — гукнув і вхопив за клямку.

— А ти ж куди? — підскочив до нього Босаковський.

— Не всиджу довше. Терпіння нема. Збожеволію!

— Тю, тю, дурний! — крикнув Босаковський. — Пропадеш, як на торзі собака, і що з того за хосен твоїй Марусі?

— Не витерплю тут, не витерплю.

— Мусиш. Сідай! Або слухай мене, або я тебе знати не хочу.

Борис потер рукою чоло і повалився на лаву. А Босаковський знов звернувся до Уласенків, чи вони ще чого про Марусю не чули.

— Ні. Лиш оповідають люди, що по Україні тепер якась черниця ходить. Де вона з'явиться, там добра нема.

— Черниця чи мара? — перестрашилася Устя.

— Яка мара? Черниця, така, як інші. І їсть, і п'є, але за нею, як тінь за чоловіком, нещастя іде. Оповідають, що вже вона й у наших сторонах бувала.

— Йсусе Христе! — скрикнули перестрашено жінки.

— Цитьте! — заспокоїв їх Улас. — Я у такі дива не вірю. Люди тепер, мов непритомні стали, усячина їм увижається.

— Безвірний Хома! — сказала, похитуючи головою, Устя і нараз ціла перемінилася у слух. — Чуєте? Хтось калатає браму.

— Хтось калатає, — притакнули й інші.

І справді хтось грюкав у браму. Челядь вискочила надвір.

— А хто там?

— Черниця. На ніч прийміть. Христа ради. Не дайте пропасти християнській душі. З дороги збилася, така темна ніч. Не лишайте мене на поталу вовкам та харцизякам. Бога молитиму за вас.

— Черниця!.. — промовила Устя.

— Черниця!.. — повторили тривожно невістки.

— Не пускати її.

— Це та сама, що біду приносить.

— Хай під брамою ночує, а в хату не пускати!

— Не можна, — сказав Улас. — Не був би я хуторянином, коли б черниці на ніч під свою стріху не пустив.

І казав челяді подивитися, чи вона сама, а як сама, то відчинити браму, хай увійде.

— А тоді браму добре мені замкнути!

Пси, як скажені, рвалися з ланцюгів. Парубки насилу втримали їх і впустили черницю.

Така втомлена йшла, що вітер нею, мов коноплиною, хитав. Ось-ось і впаде.

— Мир дому сему і всім живущім в нем! — промовила, переступаючи поріг. Тричі перехрестилася до образів. Високого зросту, струнка, загоріла на сонці і вітрі, у широкій рясі з каптуром, що аж на брови спадав, в одній руці чотки, а в другій кийок, звичайно, як черниця.

— Звідкіля Бог провадить? — спитав Улас.

— Злі люди монастир зграбували. Ні церкви святої, ні келій наших не пощадили, а що вже з черничками творили, не доведи Господи! Насилу я вирвалася з їх рук і втікаю.

— Не з добра побігла з двора, — пожалував гостю Улас.

— Ой куди там з добра! В монастирі рай, а на світі пекло, один великий гріх! Ні сорому, ні совісті, ні милосердя нині люди не мають, — нарікала. — Кінець світа наближається.

— А ваш монастир із ким тримав? — спитав нараз Улас.

Видивилася на нього, буцім не зрозуміла питання. "Як то з ким? З Богом!"

— Я не про те... З Юрасем чи Виговським?

— Ми з тим, у кого власть, бо всяка власть від Бога.

— Законна, — додав Улас, — лиш законна.

— Не знаю, — знизала плечима черниця. — Моє діло молитва,— і сіла на ослін.— Знаю лиш, — нарікала,— що я тепер, мов птах, викинений із гнізда. І холодно мені, і голодно, і додому далеко.

— Дасть Бог, вийдеш, сестрице, з біди, — потішав її Улас.

— Мені так вийти з біди, як каменеві з води, — відповіла і хустку до очей притулила. — Змерзла я, і не балакаю, а хриплю.

Улас казав подати черниці пісної страви, а Босаковський ока з неї не зводив.

— Нічого. Пройде, — заспокоював її Улас. — Моя жінка зварить тобі липового цвіту, вип’єш і завтра хоч під вінець.

— Під мученицький вінець я завжди готова, — відповіла, зітхаючи. — А тепер, якщо ви, добродії мої, не проженете мене зі своєї хати, будь ласка, кажіть для мене наготовити постіль, пересплю де-небудь, у повітці якій чи що і лиш, щоб сама, бо... соромлюся.

— Щось також вигадуєш, сестро! — обурився Улас. — У повітці! Невже ж у нас хати для гостей нема? Постелимо тобі в бічній хаті, — усміхнувся.

— Лиш не спускайте собак, бо якби мені треба було вийти вночі, то щоб не покусали собаки.

— Можна й те зробити. У нас нині стільки людей, що не боїмося злодіїв.

— А брама у вас одна?

— Чому питаєшся?

— Бо якщо не поспускаєте псів, то щоб брами були добре замкнуті.

— Бачу, дуже ти перестрашена сестро.

— Миша зашелестить і мене вже нема.

— Бідна, бідна! Та в мене ти не бійся. Мій хутір, як фортеця. Перед великою брамою зводжений міст, а бічна засувається на бальки. Їх з надвору не відсунеш. І сторожі цілу ніч хутора пильнують.

— То добре, то дуже добре, бо я страх як боюся.

Босаковський насторожив вуха.

— То тоді хай мене хтось проведе до тієї бічної хати.

Одна з невісток каганець засвітила.

— Ходім!

— Доброї ночі вам!

— Доброї ночі!

6

"Доброї ночі! — бурмотів Улас, обходячи подвір'я. — Тепер такі добрі ночі, що добре двері замикай і тільки".

Попробував бокову браму — зачинена, навіть не двигне.

— Колись бували добрі ночі, тихі і спокійні, але нині!

Глянув на небо: прояснювалося. Зорі крізь імлу визирали. Кругом хутора, як молочне море. Мряка очі гризе.

Улас відкашельнув.

— Аж у горлі дере. І як у таку ніч черниці в хату не пустити! Козак — це інше діло, хай привикає, але черниця — жінка. Панасе! — гукнув на сторожа.

— А що там, добродію?

— Нічого. Я тільки хотів знати, чи ти не спиш.

— Як задубію, тоді і спатиму.

— Гостей маємо. Знаєш?

— Або я дурний, щоб не знати.

— І черниця ночує. Псів не спускай, щоб не покусали. Розумієш?

— Нема що розуміти, пане.

— Доброї ночі тобі!

— Доброї ночі всім!

Улас не спішився до хати. Коли б не мла, то казав би собі під грушкою розстелити кожух і спав би. Як колись, у походах.

"Колись..." — усміхався. Нагадалися давні, добрі часи. Жили люди, як люди, а тепер, як звірі. І перш бували війни, тривоги, бої, але не билися усі з усіма, син із батьком, брат не йшов на брата. А тепер!

Виговський не сходив йому з гадки. Такий чоловік, такий проводир, така голова — і прогнали. Прогнали, як господар наймита з подвір'я проганяє. А булаву Юрасеві вручили, недовченому, хворому Юрасеві. Чи ж утримає її? Е-хе-хе!.. Чому я не молодший на десять літ? Чому я не молодший!

З тим питанням і ввійшов у світлицю.

Там іще не спали. Всіх застав так, як і лишив. Про черницю говорили. Одні казали, що це тая черниця, що нещастя розносить, а інші, що звичайна.

— Лишіть її, — відізвався Улас, — хай собі спить. От бідна, монастир спалили, над сестрами знущалися... Що вона вам завинила?

— І черниця черниці не рівня, — махнула рукою Устя.

— Ех, жінки, жінки! Які то ви недобрі для жінок! Одна одну в ложці води втопила б.

— Зате ви гарній жінці навіть найгірший гріх простили б. От і тобі якби так десять літ вернути, іншої пісні заспівав би.

— Можливо, можливо, — підкрутив вуса Улас.

— Йди, йди, грішнику нерозкаянний, та лягай спати. Тільки й не грішиш, коли спиш.

— А ти навіть крізь сон сваришся.

Помелові постелили у світлиці, а Босаковському з Борисом у причепі.

Так називали прибудівку до великої хати: сінні та дві невеличкі кімнатки. У кожній вікно на подвір'я. Поміж ними дильована стіна.

Як увійшли туди, то Борис зараз кинувся на тапчан і заснув, а Босаковський сів при вікні, але так, щоб його не було видно, і дивився.

Хутір, як казковий острів, бовванів серед моря імли. Вітер шелестів листками, на болотах якась птаха скиглила. У стайнях коні тупотіли, пси крізь сон на ланцюгах зітхали. Панас коло головної брами на колоді куняв. Мабуть, і його сон зморив, бо тінь, що від нього падала, хиталася чимраз більше. Ніби Панас заснув, а тінь за нього сторожила.

Минула північ, той час, коли найтихше буває. Навіть миш не прошарудить ніде. Тільки десь далеко пугукнула сова: "Угу! Угу!"

Босаковський нашорошив вуха.

І знов: "Угу! Угу!"

"Починається!" — сказав до себе і принишк.

Чув, як у сусідній кімнатці тихесенько відчинилися двері і, мов мара, висунулася черниця. Бачив, як вона безшелесно перейшла через садок і хильцем підкралася до бічної брами. Ніби тінь майнула по частоколі.

— Борисе! Вставай! — прошипів Босаковський. — Буди всіх, щоб були готові. Світла не паліть, лиш зброю тримати і чекати, аж дам приказ!

Борис побіг. Черниця наближалася до брами, приклала два пальці до вуст і свиснула тонким свистом. А тоді відсунула засув і вже збиралася відсувати й другий, коли враз Босаковський, мов тигр, кинувся до неї. Не встигла підкасати рясу, щоб із-за пояса добути ніж, як вхопив її, перегнув, повалив на землю і притиснув коліном.

— Писнеш слово — смерть!

І вправно, немовби це робив щоднини, зв'язував поясом руки та ноги. Туго, туго.

— То ти така черниця! — шипів. — Із закону дідьчої матері, чорт би тебе взяв! Борисе! Хутчіш до мене біжи!

Прибігли Борис і один з Уласенків.

— Віднесіть харцизу до пивниці. Не вбивайте, лиш добре пивницю зачиніть!

Мовчки приказ сповнили, а за той час розбудився весь хутір.

Босаковський приказував, мовби він тут був господарем і отаманом. Всі слухали його. Бачили, що діло розуміє.

— Двох на горище! До того вікна, що на бокову браму. Як подам знак — паліть! Улас і челядь до великої брами, Борис і Уласенки до мене. Жінками господиня заправляє!

А жінки, уже озброєні, вибігали з хати з пістолями, з шаблями. Устя лаштувала самопал.

Босаковський по дворі, мов чорт по пеклі, скакав.

— Провчимо харцизів! — шипів, додаючи собі й іншим відваги. — Горлорізи, викидьки пекельні. Гадали, що на гречкосіїв напали, на свинопасів і козодоїв. Провчимо ми вас, злодюги погані!

— Ще вовка не вбив, а вже продає шкуру, — усміхнувся Улас.

У гаю знов пугукнула сова, але вже ближче.

Босаковський пальці до вуст приклав і гострий свист побіг по верхах дерев. Ще раз, ще раз, ще.

— Панасе! Ти пильнуй псів. Як подам знак, то пускай із ланцюгів! — крикнув Босаковський і до землі принишк.

Ворог наближався. Чути було, як стогнала земля і як ліс шумів, ніби хуторянам знати давав, щоб береглись. Коли б не мла, то вже ворога можна би було побачити з вікон, а то лиш чулося, що йде. Чимраз ближче і ближче. Кроків триста, двісті, сто. І — стали.

— З коней зіскакують, як якусь хвилину будуть, — шепнув Босаковський і причаївся, як до скоку кіт. Шабля у руці. Коло нього Борис і два Уласенки, по другім боці брами чотирьох... Ні пари з уст...

А ворог підкрадається, як злодій. Він певний, що хутір спить і що черниця брами відчинила. Тільки йди та душі дурних хуторян, як тхір курей. А все ж таки надумуються. Може не знають, куди краще входити.

Босаковський свиснув.

На той свист кілька людей кинулося до брами. Але ні один із них далеко не зайшов.

Привітало їх вісім шабель гострих, як вісім ясних блискавок.

Але ж бо й вони голіруч не наступали й тільки цей несподіваний привіт оголомшив їх, осліпив і такого страху нагнав, що замість відбиватися, кидалися на всі боки, як звірі, несподівано загнані в тенета.

А на їх голови сипалися удари — певні, сильні, смертельні, як громи з неба.

Хто з розбитим черепом безмовно на землю, мов сніп, падав, хто просив пощади, а хто тільки про те й думав, як би втікати. А там стояв Босаковський. Плечима браму підпер, а хто йому під шаблю навинувся, той тільки й світа бачив.

— Злодії, випоротки зінські, я вас провчу, як чесних людей турбувати! Доволі крові людської напились, гетьте!

І не минуло й кілька хвилин, як із передньої сторожі ні одна душа живою не лишилась.

— Так їм і треба, — зітхнув Босаковський, з привички шаблю обтираючи полою. Віддихав: "Ух! Не люблю я такого бою. Та не моя вина. Хлопці, а є ви всі?"

— Є усі! — гукнуло сім голосів.

— А цілі?

— Цілісінькі.

— То тоді славити Бога. Лиш не гадайте собі, що це кінець роботи. Вона лиш почалася.

— Уласе, слухай! Головна сила надходить.

— А мені що, — відповів старий козак, закурюючи люльку.

— Може на твою браму вдарять.

— Хай б’ють! — і блиснув бердишем, до якого був великий охотник.

Панас насилу вдержував вісім ланців від восьмох собак, здорових, як ялівки, а лихих, як дикі звірі. Устя з невістками та з двома дівками-наймичками примістилася на двох рогах хати із супротивного боку. Пильнує хутора від ставка, хоч звідти до нього дістатися найтяжче. Вони також страху не знають. Довголітні війни й безнастанна небезпека загартували їх душі й тіла. Стріляють не гірше від хлопів і за шаблю скоріш хапаються, ніж за веретено. Це не панянки, що сонця й вітру бояться, а жінки, що й на ведмедя з рогатиною пішли б. Знають, що хутір сам собі господар. Село далеко, а місто ще далі. Боронися сам або гинь!..

Босаковський знов вухо до землі притулив.

— Ідуть! Небагато їх, із півсотні... Чвалають кіньми... Злізають... Біжать... Хто в Бога вірує, пали!

З вікон грюкнули стріли, і то не з двох, а з кількох гаківниць, бо дві невістки й одна наймичка не втерпіли на ріжку, лиш на вишку побігли і так добре ворога на ціль узяли, що ні одна куля не схибила.

Захиталася ватага, заскавуліла, завила, захарчала і стрілами на стріли відповіла. Але ворожі кулі попадали в дубовий гострокіл і в дильовані стіни хутора, не влучивши нікого з оборонців.

Поки ворог стріляв, вони до землі припали і лиш тоді, як він над самий рів прибіг, посхоплювалися на рівні ноги.

Рів був такий глибокий, що до великої брами без зводженого мосту годі було дістатись, тому харцизи повернули направо й, побачивши кладку до бічних воріт, гусаком посунулися нею. Але кладка була неширока й некріпка — затріщала. Цей тріск та ще свідомість, що хутір не спить, а бороніться, нагнав напасникам страху. То пускалися йти, то подівалися назад, штовхаючи один одного та звалюючи з ніг. Аж їх отаман, головою вищий від інших і в раменах ширший удвоє, кинувся з колепом на своїх людей.

— Хто повернеться — смерть! — гукнув, аж ліс від страху зойкнув.

І лиш тоді кілька передніх із криком більше розпуки, ніж бойового завзяття, вскочили у браму, просто на шаблі Босаковського, Бориса та шістьох Уласенків.

— Бий харцизів, бий! — кричав Босаковський.

І знов вісім шабель, як вісім блискавок ясних, блиснуло у блідому місячному сяйві, зашипіло, засичало, засвистіло, зударяючись із ворожими шаблями. І знову кілька людських тіл, як кілька підрубаних у лісі дерев, повалилося на землю. Та на їх місце перли інші, бо велетень-харциз усе келепом вимахував над ними, гукаючи:

— Вперед, бо смерть!

Аж котрийсь із харцизів, побачивши Босаковського, високого не на людську міру, з вусами, як гадюки, по яких спливала кров, і з блискавкою замість шаблі в руці, крикнув:

— Упир! Упир!

— Кому до пекла спішно — ходи! — відповів Босаковський і рубав із такою силою, що голови як не відлітали з пліч, то розчереплювалися надвоє.

— Вперед, бо смерть! — ревів харциз і на кладці стовпилося стільки людей, що вона не видержала, затріщала й полетіла стрімголов.

— Пали! — гукнув Босаковський і з вікон посипалися кулі на тих, що бовталися у воді, як у кошелю раки.

Рів був глибокий, вода, болото, а на дні повбивані гострозатесані кілки. Вийти з того рова живим не було легко.

Улас тримав своїх людей біля великої брами. А як побачив, що сталося біля бічної, казав Панасові пускати собак.

Вісім звірюк рвонулося вперед. За ними біг Панас, У сорочці і в полотняних штанах, з довгою сивою бородою і з старосвітським луком у руці виглядав справді, як упир, що піднявся із забутої могили, щоб боронити домівки, в якій колись проживав.

З Панасом пустилися Уласові наймити. Усі хлопи, як дуби, з пищалями, сокирами й ціпами, хто що любив і чим орудував краще. На останку Улас із бердишем на довгому держаку. Він ним найгрубшу гілляку за одним ударом відбивав від пня. Біля Уласа найстарша і найлюбіша його невістка з луком, як хутірна Діана.

Ціла та ватага кинулася на майдан з таким нелюдським криком, що, казав би ти, орда йде.

Коли це побачив Босаковський, то, не надумуючись довго, вхопив довжелезну і кріпку драбину з густими жилавими щаблями, перекинув її через рів і, заки ворог отямився, що він робить, побіг, гукаючи:

— За мною, одинцем за мною!

Так перебіг Борис і всі Уласенки.

Ворог, узятий несподівано в два вогні, кидався направо й наліво. Але спасення не було нікому. Хто у воду стрімголов не полетів, той псам у зуби попадався.

Даремно велетень-харциз келепом махав і словами грозив, — ніхто його не слухав. Ватагою заволодів той смертельний страх, на який ради нема. Кожний тільки й думав, щоб вихопитися із того жахливого крутіжа й втікти, куди його ноги понесуть. Але й за такими щасливцями гналися Панасові собаки та летіли стріли.

А Панас так туго натягав свій лук, що стріла як увійшла грудьми, то виходили хребтом.

— Борисе, уважай! — гукнув Босаковський.

Він побачив, що велетень-харциз на Бориса із своїм келепом ішов, а Босаковський не міг скочити Борисові на підмогу, бо сам проти трьох боровся.

Але Борис впору відскочив, і велетнів келеп зарився глибоко в землю, а сам він носом запоров. Та був це борець не будь-який. Зірвався, вихопив келеп і замахнувся ним так сильно, що коли б був улучив Бориса, то цей і не гикнув би. Але Борис, хоч менший і куди слабший від свого супротивника, був набагато легший і меткіший від нього. Як дикий кіт, почав він на всі боки скакати, поки не дочекався щасливого моменту й з усієї сили не рубнув шаблею ворога по черепу.

Велет заревів, як ранений тур, рвонувся, але тільки два-три кроки ступив, і келеп вилетів йому з рук, а він сам горілиць простягнувся на землі.

Босаковський саме тоді упорався із своїми супротивниками й прибіг Борисові на допомогу. Та, побачивши, що сталось, шаблю об полу обтер і тричі нею Бориса по правому рамені ударив.

— Бачу, що не осоромиш мене, — промовив і хотів вус повісити на вухо, але тоді побачив, що вус цей був увесь у крові.

— Бач, якийсь нехрист черкнув мене, і то по самім лобі. Та, мабуть, я йому це з лихвою віддав.

Борис ухопив його за руку й потягнув до криниці. Хотів віддирати рукав від своєї сорочки й промивати рану, та Босаковський не дав.

— Краще відро на голову вилий, це мені добре зробить... Так... Ух!.. Як же я змахався... А тепер скоріш затовчи пороху в сивусі і на шматині приложи до рани.

Борис хотів скочити до хати по горілку, та Босаковський добув пляшку зі своїх бездонних шароварів.

— Улас, щира душа, дав мені надобраніч, та я не встиг випити, аж тепер знадобиться... Тільки ти не лий багато, бо шкода... Так, так, спасибі, але пляшку дай сюди!

Заки Борис заліпив рану, Босаковський випив горілку до останньої краплі, кажучи, що як вона має пособити, то треба її усередину давати, бо середина важніша від верху.

За той час Улас кінчав ворогів. Неважко було.

Втративши свого провідника, про якого гадали, що він непоборний, харцизи навіть не боронилися. Кидали всю зброю та благали пощади.

Бачив це Борис і тягнув свого названого дядька до бічної хати. Хотів його покласти на ліжко, щоби з нього забагато крові не зійшло.

— Тю, дурний! Це для здоров'я добре. Не менше двох разів на рік пускаю собі кров, щоб мене не залила. Бігай скоріше до стайні та кажи наймитам, щоб коней сідлали. Поїдемо за ворожим табором. Він, мабуть, недалеко звідси стоїть.

Але наймити й без того вивели вже коні на зводжений міст.

Борис і Босаковський скочили на своїх. Панас, Помело, три Уласенки та їх жінки почвалали за ними. Улас, Устя і челядь лишилися хутор пильнувати.

Недалеко вони йшли. Серед лісу в придолинку паслося стадо коней і кількох конюхів грілося біля вогнища. Вони навіть не пробували супротивлятися й відразу здалися. Одному з них Борис петлю на шию закинув.

— Табір де? Кажи!

Конюх не надумувався довго, — провадив.

— А собак тепер прибери до рук, — відізвався Босаковський до Панаса, — щоб не покусали кого.

Панас насилу покликав псів до себе й повпинав їх на ланцюги. Він чотири, а старший Уласенко стільки ж провадив. їхали, як на лови.

— Тільки ти нас добре веди, а то — смерть, — грозили конюхові. — Собаку на гілляку — й кінець!

— За що? — боронився хлопчисько. — Гадаєте, що ми з доброї волі? Нас присилували так, як і ви тепер. Але ми нікого не грабували і не вбили, біля коней завжди були.

— Не балакай багато. Веди... Далеко ще?

— Ні, ось тут на галявині вози.

На лісовій галявині справді видно були вози, а коло них преспокійно паслися коні.

— Гей, а є там хто? — спитав Борис.

Замість відповіді лиш якийсь кінь пирснув.

— Є хто там?.. Бо стріляю!

Із-під воза виліз якийсь дід. За ним другий, потім третій. На колінах сунулися, благаючи ласки.

— Ми не винні. Нас силою забрали. Хати нам попалили, добро розграбували, безталанні ми!

— Побачимо, як засвітає, хто ви. А тепер пов'язати їм руки! — приказував Босаковський, звертаючись до своїх людей. — Так. А щоб мені ані один не пробував утікати, бо пущу собак.

Босаковський наказав своїм людям обступити табір і не випускати нікого, а сам зіскочив з коня і став перешукувати вози. Чого там не було! І сало, і крупи, і поросята позаколювані, і побитої домашньої птиці цілі купи. Бочки з горілкою і міхи з вином також. Знать" не в однім хуторі хазяйнували харцизи й не будь-де, бо й постелі, і килимів, і одягу всілякого навантажений був цілий віз.

На боці корови та воли у траві лежали, ремигаючи.

Де така ватага перейшла, там хіба земля та небо тільки лишалося. Чого не візьмуть, то попалять та поруйнують, людей молодих із собою забирають, а старих та маленьких дітей — на другий світ.

— А де ж полон? — питався Босаковський.

— Є, — відповів дід. — Але мало. Полон татари беруть, а тут їх лиш кілька було. Решта наволоч усіляка.

— А ватажок? Цей високий, як дзвіниця?

— Звір, а не чоловік.

— Уже він тепер нікому кривди не зробить.

— Убили?

— Навіть не здригнувся.

Діди й конюхи зраділи. Знати було, що він їм дався взнаки.

— Гей, жінки! — гукнули. — А вилазьте-но з корчів. Спасителі наші прийшли!

У корчах зашелестіло. Пси рвалися. Босаковський наказав їх міцно в руках тримати.

— Виходьте, виходьте! — гукав і собі. — Нема чого вам боятися! Та ще які гарні. Гарним жінкам ми раді!

Несміливо підходили до нього, бо виглядав страшно. Височезний, худий, з довгими закривавленими вусами і з обв'язаною головою, без шапки на голові — руками їх вітав.

— З волею, з волею здоровлю! — промовляв гордо.

Уласові невістки кинулися до полонянок. Розвідувалися, хто вони і звідкіля, цікаві, як звичайно жінки.

— А Марусі Богатьківної між вами немає? — спитав несміливо Борис.

Не відізвався ніхто.

І Босаковський гукнув:

— На хутір!

7

Босаковський провадив табір. Без шапки, бо Борис перев’язав йому голову, щоб спинити кров.

Але Босаковський і не думав про рани. Його прямо розпирала радість, що несподівано став хуторові у пригоді. І не лиш хутір урятував, а й табір добув та полонянок із рук харцизів. І то, мабуть, не будь-яких полонянок, бо бідних харцизи в полон не беруть. За Босаковським торохтіли вози, навантажені награбленим, а на двох останніх їхали полонянки. Вони все ще не вірили своєму щастю. Так несподівано спало на них, що й повірити важко. За возами їхали Уласенки. Кожний із них вів одного, а то й два здобуті коні. Панас зі своїми псами наостанку. Аж язики з радощів повивішували, а так рвуться, що втримати їх годі.

За табором конюхи корів і волів женуть.

Світає. Ранок будиться зі сну й позіхає імлою.

Бориса щось тягне до возів із жінками. Все йому здається, що там його Маруся... Боже ти мій! Коли б була, то більшого щастя і не треба. Але її нема. Спитати б, чи хоч не чули чого про неї, не бачили, не зустрічали? Та боїться питати, щоб чого злого не почути. Не хоче тратити надії. Зиркає тільки з-під ока, наслухує, чи не почує чого. Ні.

І вози сунуть, як примари сонні. І весь цей похід у передсвітню годину на лісовій невиїждженій дорозі більше на сон, ніж на яву подібний. Борисові так дивно: поїхав із Журбою з приказами до сотні, а вертається з людьми, яких ніколи не бачив.

Це нині... А що буде завтра?.. Може, його доля знов кудись у невідоме зажене.

— Борисе! — почув голос Босаковського і почвалав конем до нього.

— А що там, дядьку?

— Не дармували ми нині, правда? Заплатили Уласові за хліб і сіль.

— Ще й як!

— Біда лиш, до мене якийсь харциз заглибоко шаблею черкнув. Боюсь, щоб кості не нарушив.

— Не думаю.

— А коли б що до чого, то знай, що весь мій маєток для тебе. Кінь, шабля і лосевий каптан. Коня доглядай і не осороми шаблі. По моїх предках наслідця.

— Щось вам також до голови прийшло!

— Помело поможе тобі шукати Марусі. Це мудра голова, хоч я за свою не поміняв би. А все ж таки мудра. А як знайдете, так не відкладайте, лиш одружіться та жийте собі щасливо. Я вас благословлю!

І сказавши це, руки вгору підняв і дивився на небо.

Борис здивовано глянув на Босаковського. Невже ж з тим справді так погано?

А Босаковський далі розпорядки давав:

— Коли б хто до моїх "майонтків" голосився, то кажи, що за життя мене не знав, то й по смерті його не треба. Це я на письмі лишу... А якщо Бог милосердний першого сина вам пішле, то охрестіть його моїм ім'ям. Хай хоч тільки помину лишиться по мені. Безпотомно зі світа зійду. На мені й рід Босаковських скінчиться. Тому-то й печать мою на похороні при людях потовчи і на сигнеті гербовий знак спилуй. Був Босаковський і вже його нема.

— Жартуєте собі.

— Не до жартів мені, сину. Прочуття таке маю. Колись і я був молодий, дівчата пропадали за мною, — минулося... Погано мене черкнув якийсь харциз...

Сонце сходило, коли похід доїздив до хутора. Пси перші побігли до брами й такий гавкіт зняли, що й мерців побудили б.

Та мерців на хуторі вже не було. Челядь повитягала трупи з подвір’я й оподалік, над ставком, копала для них ями. Тільки ще сліди пролитої крові багрилися і вилискували до сонця, як велетенські рубіни.

Кілька ранених лежало на мураві, й Устя оглядала їм рани. Так дбайливо це робила, якби то були не вчорашні вороги, а свої люди.

Нараз побачив Улас Босаковського з табором і за голову вхопився.

— А це що?

— Це для вашої милості й для вашої дружини, добродійки Усті, — відповів чемно Босаковський. — Даруночок маленький привожу за гостину вашу премилу.

Балакав так, буцім він дійсно свою річ дарує.

— А мостиві пані й панянки, — повернувся до полонянок, — вольні і без викупу. Милості просимо розпоряджати собою по власній уподобі. Якій до батьків спішно, то до батьків піде, а якій до милого свого, то до нього. Не спинятимемо. А поки що, добродії наші, Улас та Устя не відмовлять вам гостинної стріхи, щоб відпочити. Правда, що не відмовите?

— Ще й питаєшся! Ми гостям раді, — відповів, кланяючись, Улас. — Будь ласка, злазьте з возів та вступайте в наші низькі пороги. Не погордуйте хуторянським хлібом-сіллю.

Балакав якомога чемно, бо бачив, що жінки це зі знатних родів.

Босаковський і собі зіскочив із сідла і хотів помагати жінкам злізти з возів, але закрутилося йому в голові, й він мало не впав. Борис підбіг до нього. Завели недужого до бічної хати.

— А не казав я вам, щоб спочили, бо забагато крові сплило, а ви — ні та й ні! Лягайте ж тепер, а я Устю покличу.

— Не клич, в Усті роботи повні руки... Передайте... Попроси лиш Уласа, щоб дав мені ківш старого меду. Старий мід, це таке питво, що здорового кладе, а недужого підносить, — щоб ти знав!

За хвилину прийшов Улас із ковшем старого меду.

Босаковський вуса на вуха позавішував і посуд обома руками до спечених вуст притулив. Пив, поки дна не побачив. А тоді:

— Спасибі, добродію мій! Вже мені полегшало. І на серці веселіше якось. А то перед годиною здавалося, що вмру. В очах мені темніло. Я вже й заповіт зробив. Усе моє добро Борисові переказав: cum lasis, boris et spodnicie bus3, застерігаючи собі одно, а саме, щоб найстаршого сина моїм іменем охрестив, а молодших мав не менше одинадцяти. Так, Бориску, серце, так! Дванадцятьох синів і ні одного менше. Багато народу вигибає тепер, то треба про нове покоління подбати. Ворог одного вб'є, а ми йому на те місце дванадцять. Розумієш мене?

— Мудрагель куропатку їв, — перебив його Улас, поклепуючи Босаковського по плечах. — Інших навчаєш, а сам так не робиш. Такий молодець і не став під вінець. Босаковський солодко заплющив очі.

— Не судилося нам, не судилося. Як горілку пили, то мене минали, а як били, то від мене починали. Така доля моя. Як на війну, то Босаковський перший, а як женитися, то — підожди! І діждався я до сивого чуба. Та ще й це сказати годиться, що дуже то я вередливий був. Першої з краю я тобі не покохаю, а треба, щоб була і гарна, і розумна, і не з якого-будь роду. Не хочу розбовтувати шляхетної крові, — щоб ти знав.

— Бачу, бачу, — усміхнувся Улас. — Ти такий козак, що все робиш не так, як треба. Зате б’єшся, як чорт!

— А правда? Але що це нинішній бій, коли його рівняти з тим, що колись бувало. Раз я перед собою цілий чамбул пер, як стадо баранів.

— Цілий чамбул?

— Щоб я так воду пив, коли брешу. А воно було так...

І Босаковський, забуваючи про біль і рану, брався розказувати один із своїх незліченних подвигів лицарських, коли в сінях залунав голос Усті:

— Уласе! А де це ти пропадаєш? Того діда, як треба, то не докличешся, а як ні, то коло тебе треться. А відгукнися ж, старцуне непотрібний!

— Бач, як щебече! — усміхався Улас. — Мов соловейко.

— Дійсно, — притакнув Босаковський, — гарний голос у твоєї дружини. А все ж таки відгукнися, коли тебе кличе.

— Пощо? Хай собі горло протре. їй це для здоров’я потрібне.

— Буде тобі здоров’я, як знайде.

Та Босаковський не вимовив цих слів, як на протязі появилася Устя. Врадована така, аж сіяла.

— А ходи ж бо у світлицю хутчіш!

— Чого?

— Не питайся, ходи!

— Бачиш, що не можу. Біля недужого сиджу.

— Та який я тобі недужий! — заперечив, зриваючись із постелі, Босаковський. — Такий мед, що й мерця поставив би на ноги, не то що. Цілющого меду, кажу вам, паніматко, дав мені напитися ваш Улас. Підемо!

— Підемо, та не всі, — спротивився Улас. — Тобі, брате, полежати годиться. І як ти підеш такий пооб'язуваний поміж жінки? Та ж ти ще парубок, а не дід такий, як я.

— Справді, як вам такому йти! — притакнула й Устя.

— Як мені, кажете, такому йти? — зажурився Босаковський. Йому дуже не хотілося лежати в боківці, тоді як у світлиці було нове й, хтозна, чи не цікаве товариство.

— Ваша правда, добродійко Усте, що кращих у коноплі кладуть, ніж я тепер, але зніміть із мене оцей тюрбан, і я знову стану подібний до чоловіка. Що, ні?

І хоч як противилася Устя, хоч як відраджував Улас, він таки поставив на своїм. Доти просив і приговорював, і вигадував усяке, аж Устя зняла з його підголеного лоба не перев’язку, а просто рушник, яким цей лоб був туго зв’язаний, мов бочка обручами. А рану заткала полотняною шарпанкою та заліпила мастю.

Босаковський поправив свій оселедець, розчесав і пригладив вус, випрямився, відкашельнув і, підморгуючи зеленавим оком, сказав:

8

За той час полонянки встигли вже помитися, попричісувати волосся і сяк-так довести до ладу своє пошарпане вбрання. Ні одна з них не вбрана була так, як звичайно виходила між люди. Видно було, що їх несподівано заскочило нещастя і що без спротиву вони ворогам не здавались.

На одній саян із дорогого чечемлету був порваний і нашвидко, тут уже, на хуторі, позшиваний докупи; на другій з кунтуша оксамитного відірвано дорогий соболевий комір; третій із сукні повідрізувано

злотоглаві брами; ще іншій від сорочки повишарпувано венецькі форботи, перетикані золотими бляшками. Ні одна не мала на голові чіпця, обсипаного перлами, чи беретика дорогого, чи навіть намітки шовкової. Усе це харцизи поздирали з них і позривали, як предмети, загально цінені, які можна було легко продати або пропити.

А все ж таки навіть з останків цього вбрання, яке мали на собі, навіть із тоненьких "кошульок", що визирали з-під широких вирізів суконь на грудях, знати було, що це не селянки й не козачки-хуторянки, лиш жінки з родів знатних та багатих.

Сиділи в Уласовій світлиці на ослонах, застелених узористими налавниками, сиділи з хворобливими рум’янцями на блідих обличчях, з підковами попід очима, а деякі навіть із ранами на руках і на обличчях, що свідчили про їх розпачливу боротьбу з умичниками.

Уласові невістки припадали коло них. Жалували, потішали та розпитували, як "воно" сталося з ними.

Але гості не дуже-то спішилися до розмов. Бліде світло осіннього хмарного ранку, що вливалося у простору світлицю крізь скляні оболонки невеликих вікон, додавало їм ще більшого смутку. Видно було, що всяка з них охоче припала б до подушки в затишнім куточку і плакала б, плакала донесхочу. А тут слід було показати себе гідно й достойно, щоб хуторяни не подумали собі, що вони не вміють оцінити того добра, яке їм зроблено, визволяючи їх з неволі. Всміхалися тим силуваним сміхом, що нагадує усміх пізньоосіннього сонця або останні квіти та городі. Лиш тілом своїм були на Уласовім хуторі, а душею усе ще витали у своїх домівках, з мужами і дітьми.

Перше враження великої радості, коли переходили від розбишак у руки Босаковського, минуло і замість нього з’явилася ціла низка питань, що сталося з їх дітьми, хатами, хазяйством і як їм туди вернутися?

Якась молода сотничиха не втерпіла й розридалася уголос, головою об стіну товкла.

Недавно побралися, і то з великої любові. Завели чимале хазяйство, челядь, достатки, так їм добре було, що хіба пташиного молока бракувало. Аж нараз налетіли вороги, як круки. Спалили двір, слуг перебили, добро розграбували. Чоловік її коло гетьмана, а вона тут, сама у невідомій стороні, безпомічна й безрадна, і тільки їй ходу, що з моста та в воду.

— Не гніви Бога, сестро! — вговорювала її сусідка, жінка старша і бувала у світі. — Бо що я мала б казати? Я тридцять літ ні дня, ні ночі спокійної не мала, рук собі від роботи не чула, годувала, не досипляла, як нараз, мов сорока на тину, сіла. Ось диви, яке моє добро! — Кажучи це, показала на свій порваний одяг. — А все ж таки всього харцизам не дала!

Розвинула хустину і поклала кілька чималих перел, які вспіла повідривати чи повідгризати зубами з "кошульки перлової" та сховати в устах.

— Спасибі і за те, бо решти я вже не побачу.

— Добре, що вас цілими залишили, — додала третя.

— Великого викупу сподівалися, тому й пощадили. Коли б не це, Бог знає, де ми тепер були б.

Так вони, хоч і не радо, розказували про свою біду, слова густо перемішуючи зі сльозами.

Одна тільки з них сиділа в кутку, мов намальована, мов той образ на покуті, задивлена у простір та заслухана в голос власної душі. Не плакала, не нарікала і навіть не зітхала, хоч видно було, що терпіла може

й більше від других тим німим і безмовним терпінням, замкненим у душі на замок гордості.

Молода ще була, літ коло тридцять. Не марна, але й не огрядна, блідолиця, з великими синіми, як фіалки, очима і з темно-попелястим волоссям. Уста малі, не скорі до сміху, паленіли краскою свіжих малин і ціла вона нагадувала не буйний степ, а скоріше лісову поляну, овіяну таємними чарами літнього погідного ранку, що будиться з короткого нічного сну, ранку, несвідомого грядучої днини.

Буйне, злегка схвильоване волосся, переділене посередині голови, обрамляло сумовите личко, стискало вуха і сплетене було позаду, на круглій, мов зі слонової кості, шиї у тугий грецький вузол. Було в тій молодиці щось від античної богині і щось від християнської мадонни; поміж живими жінками скидалася вона на гостю з далеких, невідомих країв. Вабила до себе й приманювала незвичайною своєю вродою, але й не давала близько приступити до себе; сумна достойність веліла шанобливо ставитися до неї.

Може це й було причиною, що навіть брудні руки харцизів не торкалися до неї. Одяг тієї жінки, не так багатий, як гарно достоєний до неї, був майже неткнений. Темно-фіолетовий жупанець із горностаєвим білим коміром туго охоплював її струнку постать, мов притулювався до неї, жовті сап'янові чобітки гострими своїми носиками цікаво визирали з-під термоламної плахти, а на вирізі тоненької сорочки мерехтіло кілька зразків рівних круглих перел, величини горохового зерна.

Ті перли особливо гарно підходили до неї, ще сильніше підкреслювали її сумовиту, незвичайну вроду.

Коли Уласові невістки обходили гостей з чарками гарячої варенухи, вона подякувала, бо не вживає, при тому привітно всміхнулася тим усміхом, що ледве помітно промайне по вустах, але в пам'яті

залишається надовго. Випила склянку молока, закусила коржиком і знову сиділа в кутку, мов чужа й неналежна до товариства, — далека.

Аж відчинилися двері й увійшла Устя з Уласом, а за ними, схиляючи голову на порозі, щоб не вдарити нею об одвірок, всунувся Босаковський.

Жінки піднялися з місць.

— Чого ж бо ви! — припадала до них Устя. — Сидіть та будьте, як у себе вдома. Бідні, бідні мої! — падькалася. — Такого горя зазнали, стільки страху наїлися, аж мороз по спині йде, як погадати. Таке горе, таке безталання, що хоч у прірву скачи.

Сама плакала й жінок до плачу підбивала. Хиталися, як верби над потоком та ще в дощову годину. Що вітер повіє, то краплі дощу посипляться з їх гілля. От так сипалися сльози з очей полонянок.

Улас, як усі козаки, не любив жіночого плачу. — "Та бо ти, жінко, — сердився, — буцім розуму не маєш. Замість розважити гостей — до плачу їх доводиш. Встидайся! І до чого тії сльози здалися? Що сталося, те не відстанеться. Тут не плачу, а розуму треба. Бо як усі станемо ревіти, то ворог прийде і пішле нас до біса".

— Чиряк тобі на язик! — гримнула на чоловіка Устя. — Біса в таку годину взиває. От і похвалився перед чужими жінками, який то він мудрий.

— А невже ж вони чужі? — боронився Улас. — Усі ми від одної матері біди та від одного батька лиха. Що, ні?

Жінки не лиш притакнули, а й дякувати стали йому як спасителеві своєму. — "Коли б не ви, — казали, — то ми опинилися б Бог знає де. А так Господь милосердний послав нам на підмогу таких лицарів, що про них тільки пісень співати б".

— Авжеж, що краще пісень співати, ніж потоки пускати, — жартував Улас. — Маємо навіть дядька Помела між собою. Він до бандури мистець. Як заграє нам по обіді метелиці, то й про горе забудете, мої ви. А тепер мушу вам сказати, що коли б не товариш Босий, якого нам Бог милосердний саме вчора, мов із неба, зіслав, то хтозна, що було б із вами, і з нами. Йому ви дякуйте, не кому іншому, бо він найбільш потрудився і навіть кров свою пролив.

Усіх очі повернулися до Босаковського. А він стояв у своєму каптані з лосевої шкури, високий, худий, буцім засоромлений Уласовою похвалою, лівою рукою шаблю притримував, а праву до грудей притискав, заодно твердив:

— Не мені, не мені, а Богові Всемогучому хай буде честь і вдяка!

Нараз очі його впали на жінку, що безмовно в кутку світлиці сиділа. Випрямився, подався кроком назад, обличчя його стало не те, що було перед хвилиною, здивування, непевність, радість промайнули по ньому, він стрепенувся, підбіг і крикнув не своїм голосом:

— Олено Богданівно, невже ж це ви?!

Пізнав молодшу доньку покійного гетьмана Богдана, полковницю Нечаїху.

9

— Полковниця Олена Нечаїха, покійного гетьмана Богдана молодша донька! — понеслось по хуторі й кожний хоч через поріг хотів глянути на неї.

По смерті великого гетьмана і його старшого, невговканого сина Тимоша тільки свічки й воску осталося, що дві його доні, старша Катерина за братом гетьмана Виговського, Данилом, і молодша, Олена-

Степанида, за полковником Нечаєм, бо на молодшого Хмельниченка, на Юрася, усякий дивився більше із спочуванням, ніж із надіями. Знали люди, що це хлопець слабого здоров'я, якого часто навідувала недуга, і як переходила, він довго ще лежав непритомний і до ніякого діла неспосібний. Зате обі доні Богданові були здорові і дуже гарні.

Старша донька, Катерина Данилиха Виговська, мала батькові палкі очі, чорні кучері, смажні вуста, була смілива, весела, жартівлива, і батько її любив, як нікого більше. Ніхто так не вмів розважити покійного гетьмана, як вона, і навіть тоді, коли його генеральний писар, Іван Виговський, боявся приступити до люто розсердженого або важко зажуреного гетьмана, то Катря сміливо вбігала до батькової світлиці і кількома словами розвеселювала його. На неї одну він не сердився ніколи і нікого такими пестощами не обдаровував, як її. Тому-то й тримав Катрю біля себе, а разом з нею і її мужа, Данила Виговського, на котрого перелив частину своєї батьківської любові.

Чи козаків гетьман гостив у своїх покоях у Чигирині, чи народ приймав на суботівськім подвір'ї, чи пишним пивом вітав закордонних послів у новім дворі у своєму улюбленому Суботові — усе Катря мусила бути біля нього. Ні одна з жінок не вміла так гарно забавляти гостей, так цікаво розказувати їм про те, що вільно було розказувати, так дотепно відповісти нераз на дуже круте питання котрогось із них, а іноді то й загнати у глухий кут найвправнішого хитруна-дипломата. Не диво, що Катря не мала ворогів ні між своїми, ні між чужими, а хто її раз бачив і кількома словами перекинувся з нею, не міг нахвалити її розуму, вроди та вдачі.

Молодша сестра Катрусі, Олена-Степанида Нечаїха, — не в батька, а в покійну матір, першу Богданову жінку, вдалася. По Сомках одідичила вроду, а по матері ще й тиху вдачу перейняла. Добра, м'якосердна, кому і коли тільки щось доброго могла зробити, робила, але борони

Боже, щоб дякувати їй за це. Бентежилася, мовкла і замикалася у собі, як тая квітка "не руш мене". Ніхто поганого слова не чув від неї,

ніхто її сердитою не бачив. Здавалося, за всіх вона терпіла, усі болі у своє добре серце брала. Віддана за Івана Нечая, брата славного Данила, що під Красним лицарською смертю згинув і що про нього пісню по всій Україні співають, щиро свого чоловіка любила й найрадніше з ним перебувала. А що Нечай, полковник черкаський, хоч Богданів зять був, завжди службу подальше гетьманської столиці робив, і то звичайно важку й дуже відповідальну, то й Олена молоденькою з батьківського двору пішла у світ та мало коли в Чигирині та Суботові бувала.

Останній раз приїхала була на похорон батька, щоб дивувати людей своїм кам'яним смутком. Як статуя за домовиною йшла, без сліз і без голосіння. Дехто міг собі погадати, що не любила покійного батька, а на ділі більш люблячої доньки, може, ніколи й не було.

Останніми часами Іван Нечай перебував у Старому Бихові. Царська рать напирала, намагаючись захопити Бихів, а полковник Нечай землю їв, що Бихова не віддасть. Зачинився у ньому, поправив мури й вали, призбирав куль і пороху, дібрав таких відважних і хоробрих товаришів, як і сам був, та сказав собі, що живим не здасться. Олена Богданівна, як любляча, вірна дружина, не кидала свого чоловіка, у Старому Бихові сиділа, хоч сестра Катерина і сам гетьман Виговський кликали її до Чигирина, що був куди краще укріплений та знадоблений кулями й гарматою.

Олена не йшла й про неї стали ходити всілякі тривожні вістки.

Тому-то й так незвичайне враження зробила її несподівана поява між полонянками на Уласовім дворі. Не лиш Помело й Панас не могли від неї очей відірвати, а й конюхи та стаєнні хлопці. Хоч через поріг хотіли побачити Нечаїху.

У тих важких і небезпечних часах, коли Україна, мов велика, але невикінчена ще будівля, затріщала й захиталася в основах, коли, здавалося, Богданове діло змарніє і пропаде навіки, усякий дивився на

сиріт по покійному гетьманові як на живий спомин про недавню світлу минувшину, за якою усі тужили й жалували, а мало хто почувався до вини, що її втрачено.

Тоді, як Катерина Данилиха Виговська живіше нагадувала свого покійного батька, бо й подібна була з очей до нього, і часто-густо їх укупі бачили, то Олена-Степанида Нечаїха мала в собі щось із тієї сумної, тугою оповитої святості, якою осяяні бувають спомини про величну минувшість.

Тому-то й Босаковський не дивився на неї, а прямо молився, як до святої, коли після обіду Олена сіла у своєму кутку та казала і йому сідати проти себе.

Журтував, що дзигель заломиться під ним, бо він тільки на коні вміє справно сидіти і що лиш на її приказ зважився присісти, як на гіллячці птах.

— Тобі, пане Босаковський, Господь дав такий зріст, що мені прийшлося б дуже голову вгору підіймати, хотівши балакати з тобою.

Кому іншому Босаковський знав би, що відповісти, а перед полковницею Нечаїхою буцім язика в роті забув. Соромився своїх неслухняних вусів, свого полатаного лоба і, як київський спудей перед співом, відкашлювався та поправляв комір, хоч він навіть не доторкався до його довгої, як гусака, шиї.

Аж якось він нарешті заспокоївся та спитав про Бихів і про полковника Нечая, як звичай велить жінку про чоловіка здоров'я питати.

— Мій чоловік? А ви знаєте його? В гарячій воді купаний, хоч на око буцімто спокійний і розважний.

— Славного Данила Нечая невідродний брат.

— Ах, тая слава, та безталанна слава! Вся у крові та в сльозах. Менше її, а більше щастя і більш спокою на світі — чи не краще було б?

— Хто біди не знає, хай мене спитає, — відповів Босаковський і втих, мов нараз у губу води набрав. Зрозумів, що відізвався не до речі. Лихий був на себе.

— Простіть, пані моя! Але я шаблею по голові дістав.

— Бачу і жалію. Хоч ви й не знали, що обороняєте мене, а все ж таки оборонили й потерпіли через мене. Тепер вам найкраще положитися та підождати, поки не засклепляться рани.

— Лежати? Тепер? Коли стільки діла! Краще на бойовищу згинути, ніж нікчемніти в постелі!

— От так і мій Іван балакав, так і покійний батько казав, не зважаючи на своє здоров'я.

— Покійний ваш батько не зважав, а ми мали б себе щадити? А що ми в порівнянні з ним?.. Ніколи! Земля нас не прийняла б, коли б ми не постояли за неї!

Нечаїха мовчала. Привикла до таких слів. І Босаковський не відзивався хвилину. Знову був лихий на себе, бо чув, що сказав не те, що годилося сказати. Аж, помовчавши хвилину, спитав:

— А як же там Бихів?

— Коли я виїздила, то все було гаразд, а як там тепер, не знаю. — І зітхнула.

— А ви коли з Бихова, пані полковнице?

— Коли? От уже й лік згубила, але, здається мені, давно, дуже давно.

— За мужем стужилися?

— Гадаєте, що ні? — спитала й подивилася йому в очі. — Привикли ми одно до одного. Він такий добрий для мене.

— І хоробрий.

— А щоб ви знали, що хоробрий, справжній лицар. А слово його, як скеля. Що скаже, те й святе.

— Так і повинно бути.

— Так є... Що я напросилася, щоб не висилав мене з Бихова, що не намолилася, ні й ні! Намітив шлях, підібрав людей, вирядив мене і — їдь!.. Я поїхала,— з жалем промовила Нечаїха. — Поїхала.

— Куди?

— Куди люди не їздять. Вовчими ходами й заячими слідами.

— Боже! Які часи!

— Які люди, такі й часи, не кращі і не гірші.

— Нема руки, щоб повела діло. Виговський зам'який.

— На Виговського забагато біди нараз звалилося.

— Правда ваша. Забагато злого на нього одного.

— Приятелі покинули його.

Босаковський усміхнувся гірко.

— Тоді любить сват, коли ти багат. Але ж бо й те годиться сказати, що Виговські горді, особливо вона. Так голову високо носить, мов яка княгиня.

— Не вище, ніж на гетьманиху пристало, — зауважила Нечаєва. — А чи знаєте ви, звідки це пішло, що вона горда?

— Звідки, пані?

— Не знаю, чи були ви при її від'їзді до Чигирина?

— Ні, не був.

— Отож в'їздила вона, як справжня княгиня. Золочена карета, шестірня чудових арабських коней, а найгірше, що на голові мала брильянтову діадему, — по бабці своїй, бо, як знаєте, по мамі вона з колишнього княжого роду Соломирецьких. Отож оцю нещасливу діадему наша старшинська жінота ніяк їй простити не хотіла. "Княгиню, не гетьманиху, гетьман нам привіз із княжим вінком і в чужинецьких робронах. Навіть кравця француза із собою привезла, так буцім козацька наша одіж не гідна її особи". — Так хтось шепнув і як пішло, як пішло, то вже ні спинити, ні переконати, — горда й горда, та й тільки! А вона, кажу це вам, не горда, лиш достойна. І зріст, і хід, і голос — достойність сама. Я від неї дурного слова не чула. У раді наймудріших мужчин могла б ця жінка сидіти. Бачить, як у нас є, і не дурить себе, ані інших. Тому-то й на гетьманськім дворі перевелися колишні гулящі бенкети, не лились ні меди, ні вина, а вже про горілку, то й не згадуй. "Монастир із гетьманського двору ця княгиня зробила", — стали нарікати на неї. Гетьман побачив, що воно недобре, та щоб задобрити своїх старшин, став їх у гості до себе просити, навіть сам пробував одну, другу чарку вихилити з ними, але, знаєте, він пити не любить і навіть не вміє, і його зусилля на небагато здалися. А гетьманиха хоч і виходила зі своїх покоїв

і пробувала привітною бути, та вдачі своєї змінити не могла. "Горда", — казали та й кажуть про неї. Таке-то, пане Босаковський, таке! Нелегко в нас на верху стояти.

Босаковський зітхнув.

— Відома річ — ще такий ся не вродив, щоб усім догодив. Жалко мені гетьмана Виговського і його достойної дружини, так жалко, що навіть вам сказати не вмію. Життя за них віддав би і віддам, якщо треба буде, так, мені, Боже, допоможи й Ти, матінко Свята... Ну, так, але, будь ласка скажіть мені, моя пані, як і куди ви їхали, поки не заїхали до оцього гостинного хутора і до оцих добрячих хуторян, Уласа та Усті?

— Їхали ми, як я вам уже казала, не дорогою, а полями й лісами. Переправилися щасливо через Дніпро, Березину, Прип'ять і, сама не знаю, скільки ще поменших річок, аж доїхали до Овруча. Там були в нас знайомі, люди добрі й певні. В них то ми й зупинилися на декілька днів, щоб відпочити, бо й люди, й коні були змаргані та виснажені до краю.

— Мабуть, і страху набралися у тій дорозі чимало.

— Неспокійно там, і скрізь тепер у нашій Україні, а найгірше, що не знати, кому вірити, а кому ні. Сильно спантеличений народ.

— І зіпсутий всілякими підшептами й перекупствами.

— Простий народ може й менше від старшин. Він одного, знай, хоче — волі.

— А волі без ладу й кріпкої влади не було й не буде. Ваш покійний батько вмів людей кріпко у жмені тримати. Навіть старшин.

— Так. А тепер вони польських панів удають, забуваючи, що Польща давно вже має свою державу, а в нас лиш її будують.

— Відбудовують, — поправив Босаковський і замовк.

Нечаєва також мовчала. Обоє, мабуть, не могли погодитися з гадкою, що будівля, здвигнена такими коштами й зусиллями, хитається і розвалитися може. Нечаєвої очі смутком, як небо імлою заходили, і вона знову ставала подібнішою до образу, ніж до живої людини. Аж Босаківський підхопив нитку перерваної розмови.

— А в Овручі що? — спитав.

— Що? — і вона буцім із важкого сну пробудилася. — В Овручі, — розказувала крізь сльози, — коли я побачила своїх знайомих, як вони жили сімейним життям, нагадала собі Бихів і свого чоловіка, і така туга вхопила мене за серце, що, гадаю собі, хай буде що хоче, а я таки до Бихова вертаюся... І казала навертати коні.

Босаковський вус шарпнув:

— Зле ви, моя пані, зробили, дуже зле! Як можна було виставляти себе вдруге на такий труд і на таку небезпеку!

— Зробила я так, як мені серце веліло. І нині, коли б могла, то не туди, а до Бихова поїхала б, до свого мужа.

Босаковського лице гірко скривилося, хоч як він не хотів показувати того по собі.

— Рана вас болить? — стривожилася Нечаєва.

— Відізвалася. Але я привик до ран, пані. І невже ж це рана? От шарпнув мене трохи і тільки.

— А все ж таки краще буде, як ляжете та відпочинете.

— Краще не може бути, як тепер є, коли я розмовляю з вами. Ви й не знаєте, який я щасливий. Пригадується Чигирин і Суботів і наче бачу вас дівчинкою отакою,— і показав, якою тоді була Нечаєва.

І це "отакою" вимовив він так якось тепло, так зворушливо, що аж дивно було, звідки він такої мови взяв.

— Ви все так сумно дивилися на світ, мов прочували, що колись настане.

— Може і прочувала, не знаю.

— А ваша сестра Катерина, тая щебетала, мов пташка. То ж то весела була, як весняний ранок.

— Ах, пане Босаковський, боюсь, щоб і вона тепер не посумніла.

— Бог ласкав, може відверне від неї лихо, і від вас, і від цілого вашого достойного роду. А ми, вірні лицарі вашого незабутнього батька, постоїмо за вас.

— Спасибі вам.

— Обов'язок святий сповнимо. Але розказуйте, що було далі.

— Нема що багато й розказувати. Зараз другої ночі, як я з Овруча пустилася назад у Бихів, на нічлігу на нас у сні напали. І що ви скажете, мої люди, хоч як здавалося — певні й вірні, одні пішли собі кудись гуляти, а другі здалися.

— Собаки! — крикнув Босаковський, але схопився і просив вибачити за слово.

— Двох, що заступилися за мене, вороги вбили.

— А все ж таки хоч двох чесних знайшлося, — зауважив Босаковський і зітхнув, буцім йому легше на душі стало. — І що?

— І тоді добро моє забрали, а мене вивели й посадили на возі, поміж іншими полонянками. Добре, що не знущалися, бо й таке буває. Навіть одежі з мене не здирали. І пальцем не торкнули мене. Так їхала я на тому возі, буцім не знаючи і не відаючи, що зі мною сталося і як я у тім товаристві взялася, і яка доля може мене стрінути. Ніби мені щось починено, ніби я розум трачу. Так доїхали ми до ліска під оцим хутором, а що опісля було, то ви вже краще знаєте за мене... Але, правда, я ще й досі не подякувала вам за ваш труд, ви так хоробро билися, мов справжній лицар, і кров пролили за нас. Так тоді дякую вам щиро. Спасибі вам!

І простягнула свою дрібну руку.

Босаковський припав до неї.

— Полковнице! Я і життя за вас віддав би!

— Маєте тільки одно. Не віддавайте так легко, — відповіла, і на її вустах заграла ледве помітна усмішка мимолетна. — Тепер не штука вмерти, але жити! — додала й задумалася.

У світлиці сутеніло. Сонце сідало за ліс. Від лугів несло в’ялим духом пожовклого листя і сухих билин. Котрась з Уласових невісток сміялася здоровим хуторянським сміхом, і сміх цей лунав чомусь так нестерпно.

Босаковський оперся підборіддям на руків’я шаблі. В голові йому шуміло, як у млині. Закусував зуби, щоб не зрадитися, що по його тілі пробігають дрожчі. Крізь вікно бачив, як останні сонячні проміння скакали по жовто-червонавих листках, і здавалося йому, що це так

скачуть поодинокі хвилини його життя. Ще кілька... хвилин і — настане ніч.

— А що з вами діялося, пане Босаковський, за той час, як ми розійшлися? — спитала нараз Нечаєва.

— Зі мною?.. От так жив собі помаленьку. Наперед не виривався, ззаду не залишався, середини тримався.

— Під Конотоп ходили?

— Ще б то ні!

— І билися?

— Не чекав, аж мене вб'ють.

— А чи все ще такі жартівливі, як колись?

— Жартами смуток полощу.

— Щасливі!

— Та він не все втікає, цей смуток. Різно бува. От і тепер... — і не докінчив.

А Нечаєва:

— Тямлю, як ви колись у Суботові або в Чигирині таке вигадували, що прямо гинь! Катря велика охотниця була до жартів, так, бувало, сміється, що мати зацитькувати мусить. "Цить, бо батько почує!" Тямите?

— Тілько мого добра, що спомини.

— А тепер наша Катря полковниця Виговська, а Виговським не добро в Україні.

— Не добро... — повторив сердито Босаковський і шаблею стукнув. — Не добро, та ще ми живемо! Постоїмо за доньок нашого незабутнього гетьмана і за весь його рід! Побачимо, чия візьме. Біда лиш, що ваш брат Юрась вплутався у це діло.

— Правду кажете, вплутався він на біду собі і нам. Добрий хлопчисько, тільки легковірний. Дав себе обплутати Брюховецькому.

— Чи лиш він? А ваш дядько Сомко, а Цицюра, а Тетеря? Ви про Тетерю забули?

— Краще б я його й не знала. Осоружний він мені, хоч улесливий і такий ввічливий, що, здавалося б, до рани його прикладай.

— Тетеря! Ох, цей Тетеря! — покрутив головою Босаковський.

На блідім обличчі Нечаїхи зацвів легенький рум'янець.

— На що нам Тетеря! Він чужий. Але рід наш! Подумати: брат на сестер іде, на тих сестер, що так любили його і доглядали в недузі. А ми його й досі жалуємо та не перестаємо любити... Брат... Але залишім це. Надто сумне воно й болюче. Краще розказуйте про себе. Чи не женитеся? А може вже й оженились?

— Я? — і Босаковський дивно якось розсміявся уголос. — Ха, ха, ха! Я й жінка! Мав пес хату, а Босаковський дружину! От і пожартували, пані! Пожартували. Не гадаю я женитися, хоч, може, яка дурна й пішла б за мене.

— Чому дурна?

— А тому! Бо хто я такий нині? Ні рак, ні риба, ні козак, ні шляхтич. Одно слово — невдаха. Не мати мені ані жінки, ні дітей. Я уже собі й небожа підшукав.

— Хто ж це такий?

— А Борис Крученко, коли чували.

— Сотника Крука син?

— Він самий.

— Що в гетьманихи Виговської на покоях служив?

— Цей. А ви знали його?

— Видала його в Чигирині.

— Він тепер на хуторі. Не бачили?

— Може й бачила, та я дивлюся і не виджу. І що ж він?

— Нічого собі. Гарний козак. А як учора бився, щоб ви знали! Жаль лиш, що влюбився і тепер, мов без душі, ходить.

— Чому?

— Бо дівчина пропала, Маруся Богатьківна, сотника Богатька доня.

— Знаю її. Була в мене в Бихові, від мачухи моєї приїздила, щоб їхати до неї, бо в Бихові гаряче.

— І що? І що?

— Зі мною й доїхала до Овруча, а тут, як я вам казала, дороги наші розійшлися. Я повернулася назад, а вона поїхала в Чигирин, та чи заїхала — не знаю.

— Спасибі й за те. Все-таки легше буде шукати. Може де й знайдемо тую безталанну Марусю, а то мій Борис збожеволіє без неї.

— Таке кохання?

— Ой те кохання! — і Босаковський так жалібно завернув очима, що Нечаїха мало не скрикнула. — З кохання, — повторив, зітхаючи. — І не диво, — молодь! Я також колись, та — пішли мої літа, як вітри круг світа й уже їх не вернути. Ой, ні! Тепер я щастям других радію. Але й тієї радості так мало. Бо скільки то нашого жіноцтва пропадає. Мов буйний квіт вітри з дерев обривають та кидають його всякій наволочі, простіть за слово, під ноги. Який жаль!

Але цур їй, отій лихій долі! Поборемося ще з нею! Поборемося по-лицарськи, по-молодецьки. Почують ще вороги нашу силу. Зуби свої поломлять, заки нас з'їдять, прокляті!

— Ви то тверді, але ми, жінота? — спитала Нечаїха, а Босаковський стрепенувся, здригнувся, дивно якось завернув очима:

— За вас ми й умерти готові. Ви краса нашої землі, її честь і оздоба! ви...

Та не докінчив. Довго стримуваний біль поборов його. Захитався і з дзигля зісунувся на землю. Бренькнула шабля, стукнула голова об долівку. На цей стук прибігли люди й разом із Нечаїхою взяли його чутити. Не розтуляв повік.

Мов умерлого, віднесли до боківки.

10

Останні птахи відлетіли до теплих країв, а в Уласовім саді останні листки відривалися від гілляк, щоб за ними летіти. Та не залетіли далеко. Поборкалися трохи з вітром і знеможені лягали де-небудь.

— Отак і ми, — казала Нечаєва, йдучи стежкою від хутора до пасіки.

Тою стежкою вона тепер щодня ходила туди й назад.

"Вже я, мабуть, тим ходом до Старого Бихова зайшла би, — думала собі, — до мого чоловіка".

Стежка була не проста, а вихиляста, бо поміж деревами крутилася. Нечаєвій здавалося, що на скруті її чоловік притаївся і чекає, щоб застукати свою Олесю. Тоді прискорювала ходу, а то й бігла, як колись малою дівчинкою до покійної мами, — бігла, щоб хоча свою срібну тугу там зустрінути...

Нечая не було.

"Він у Бихові. Обороняє його. А може..."

І найстрашніші образи виринали перед її очима. Криваві, повні жахливого терпіння.

"Ні, ні! Не допусти до того, Боже! Матінко свята, заступися за нього!"

І довго стояла на стежці з піднесеними до неба очима. Як статуя.

Листки в саду шелестіли. Чи сподівалися вони навесні, що з ними осінь зробить?.. Олесі до осені життя ще далеко, а що сталося з її мріями дівочими?.. Не одне собі уявляла, не одну тривогу пережила тоді, як

покійний батько в далекі походи ходив, але те, що тепер переживає, навіть їй у сні не ввижалося.

Гетьманська донька і полковника Нечая жінка на половині дороги між Биховом і Чигирином опинилася, у хуторі незнайомих людей, без челяді, без грошей, тільки в тім, що на собі має. Доля їй "смішного Валька" на опікуна послала, єдину людину, яку вона знала з давніших кращих часів. Але буцім зажартувала собі з неї доля, бо "смішний Валько" вже кілька днів лежить без пам’яті.

Зразу було з ним дуже погано. Навіть Улас не мав надії, щоб він видужав, тільки Устя не відступала від нього. Все якесь зілля варила та щораз нові масті прикладала до ран. А він, сердега, нікого й не пізнавав. То усміхався не знати до чого, то сердився, грозив на когось шаблею, зривався і хотів кудись іти.

Для Нечаєвої не новина біля ранених сидіти. Чимало їх у Бихові було, чимало колись у Чигирин на возах привозили. Але Босаковський так якось дивно дивився на неї, коли йому мокру хустку до голови прикладала, що вона бентежилася і рада була, як котрась з Уласових невісток виручала її. А найгірше було, як він у гарячці, вигукуючи всілякі імена, наші й чужосторонні, згадував також якусь Олесю, а, згадавши, заспокоювався, заплющував очі й лежав непорушно, як мрець.

Вона тоді з тривогою вдивлялась в його обличчя, наслухуючи, чи він іще дихає. На щастя, так.

Від учора йому полегшало. Жар зменшився і недужий лежить спокійніше. Мабуть, не тривожать уже його ніякі привиди страхітні. Може Бог дасть, що видужає. Ще тільки того треба, щоб він її покинув, єдина душа, що зв'язує її тепер із минулим, єдина людина, про якого знає, що він їй прихильний. Був колись і є тепер. Вірний, хоч дивний такий, сумовитий сміхун.

І ціла низка спогадів, тісно сплетених з постаттю Босаковського, виринала з минулого, мов із безодні. Знала його дитиною.

Зразу боялася його довжелезних вусів і оселедця на підголенім лобі, що, мов живий, пересувався з одного боку на другий, і шаблі, оправленої в якусь гадючу шкуру, і неоднакового кольору очей, що він ними так дивно завертав, і треба було чимало часу, заки зважилася потягнути його за ті вусиська й сказати: "Який смішний Валько!"

А він не гнівався, лише показував, як пальці козачка танцюють, і як від рук зайчики на стіну вискакують, і як півень кукурікає на тині, і як татарин на коні їде, а жид на війні шаблею рубає. За кожним разом, як батько з походу вернувся, то про новий подвиг Босаковського розказував. І Босаковський на чигиринськім дворі став людиною начебто своєю. Тільки привикнути не могли до того, як він кланявся, як дякував, встаючи від столу, і як жінок по руках цілував. Дивні звички, що він їх ніяк не міг забути.

Пригадувала собі Нечаєва колишні добрі часи і чомусь їй здалося, що вони ще не пропали, а Босаковський являвся їй саме тією єдиною людиною, що може їх врятувати. — "Господи! Щоби він одужав!" — молилася у душі за його здоров'я.

Хутір заспокоївся. Зразу вечори були такі довгі, а ночі гнітюче тихі. Усе причувалися якісь крики в лісі і калатання до воріт, але згодом життя вернулося до старого, тільки Панасові додали ще другого сторожа, щоб ворог не підступив під хутір. Але ворога не було. І хутір став забувати про страшну пригоду.

Здавалося, що на ділі Улас нераз будився серед ночі, а потім довго перекидався з боку на бік, думаючи, що то тепер діється у нас. То знову Устя протирала зі сну очі, а чуючи, що її чоловік не спить, питалася його, до чого воно йде і як воно скінчиться.

Улас потішав її, що люди помудріють, подадуть собі руки й проженуть ворогів на чотири вітри. Устя вдавала, що вірить свому чоловікові, але по її голосі й по нових питаннях знати було, що вона іншу думку має, лише висловлювати її не хоче.

Уласові сини по-давньому ходили на промисли й приносили новини все гірші й гірші.

Улас гримав на них, щоб не крякали та не страшили людей.

— Бачите, як жінки бояться. Ще доведеться їм волосся підсмалювати та підкурювати їх, щоб перепуд прогнати.

А Устя йому на те:

— Який мені відважний! Не лише з постелі на собак гукає, а й до вікна піде, правда?

Найгірше було з Борисом. Йому якби хто приску в чоботи насипав, так спішився, а тут Босаковський занедужав і не годилося хорого лишати, а самому йти на розшуки за Марусею. Його заспокоювали та потішали на всякі лади, а він мав одну відповідь: "Добре говорить, кого не болить".

Два дні пересидів біля постелі і недужого, а на третій таки не втерпів і пішов з Уласенками. Перейшли ліс, переправилися через річку і вибралися на шлях, що ним чимало людей проходило. Там по коршмах ставали, розпитувалися, але з чим пішли, з тим і вернулися. Люди або не знали Марусі Богатьківної, або казали, що знають і щось таке про неї торочили, що Борисові аж у голові шуміло. Одні казали, що вона віддалася, інші, що постриглася в черниці, а ще інші, що вмерла з туги за своїм любим, що згинув у якімсь бою. Одні буцімто бачили її коло Овруча, а інші зустрічали в Чигирині. Де Рим, де Крим, де Овруч, а де Чигирин!

Борис, ще гірше зажурений, вернувся з Уласенками на хутір і постановив ждати, поки Босаковський видужає. Вірив, що як він не поможе йому відшукати Марусі, то не поможе ніхто.

11

Був один із тих довгих осінніх вечорів, що то їм, здається, кінця немає.

Тріщали дрова в печі, пугукали сови й вітер навівав тугу. До вікон стукали дрібні краплі дощу. Розридалася осінь. Розридалася так, що навіть вовки не витримали — вили.

Не можна сказати, щоб їх на хуторі боялися, бо забезпечували його широкі рови й високий частокіл, а все ж таки, як долітало це настирливе "у-у...", то на душі ставало моторошно.

Уласові й Помелу, як старим, бувалим козакам, пригадувалися такі картини, яких не забувається ніколи: бойовища, незакопані трупи, важко ранені козаки, що з місця рушитися не можуть, а тут чимраз ближче оце гидке: "у-у..." Вовки підкрадаються, щоб жерти живе або ще не зовсім застигле людське тіло.

— І пощо тих поганих звірюк на світі?! — нарікала Устя. — Яка з них кому користь?

— Є усілякі звірі, корисні й шкідливі, так, як і люди, — мудрував Улас.

— Мабуть, і вовки на щось здались, коли їх Господь сотворив, — докинув від себе Помело.

— А може б ти нас, брате, бандурою розважив, — повернувся до нього Улас. — Так добре слухати, як граєш. Бандура — чарівниця, з нею навіть смуток веселиться. Дуже я її люблю, оту бандуру.

— Заграв би, брате, але Босаковський у боківці лежить. Що собі полковниця про нас подумає. Скаже, що ми дикуни, навіть хворому спокою не даємо.

— Твоя правда, — згодився Улас і схопився з лави, — полковниця, мабуть, утомилася, сидячи біля нього.

І пішли.

Босаковський лежав горілиць на постелі. Очі мав повіками прикриті. Лиця уже йому не то не горіли, а бліді були, позападані, помарнілі, як у мерця. Неголений лоб став заростати коротким, твердим, як щетина, волоссям, оселедець зісунувся на вухо. Виглядав ще страшніше, як звичайно, бо щось невідоме й загадкове малювалося на його обличчі Ніби він у заземських сторонах витає і бачить те, чого живій людині бачити не доводиться.

Нечаєва сиділа біля постелі й дивилася у вікно, що дощем та імлою, як більмом, заходило. Так вона, мабуть, і на світ тепер дивилася, як у це вікно. Нічого доброго й ясного не добачала в ньому.

Нараз відчинилися двері й Нечаєва стрепенулась. Але й недужий підняв повіки. Його очі впали на неї, засяяли живим вогнем.

— Чи мені сниться, чи мені здається? — промовив радісно. — Ви це, Олено-Степанидо, чи не ви?

— Я, пане Босаковський, заспокійтеся! — і подала йому вина, змішаного з водою.

Він замість чарки вхопив її за руку й прилип до неї вустами.

— Жалібнице моя небесная, — причитував, як в акафисті. — Як же я вам маю дякувати, що трудилися біля мене, біля такого старого нездари.

Улас приступив до постелі.

— Не благай багато, бо ти ще сили не маєш.

— Не бійсь, у мене сили за двох слабих, а мовчати з роду я не вмів і не вмію… Погано мене той бузувір черкнув, ой погано! Мало на другий світ шаблюкою не загнав. Та добрі люди не пустили.

І знов хотів руку Нечаєвої цілувати, та Улас не дав.

— Здурів хлоп, припав до руки, як віл до солі! Лиши полковницю, бачиш — вона трудна.

— Ангел мій, опікунка моя небесна! — лебедів Босаковський, не ховаючи своєї радості. — А таки кажіть собі, що хочете, гарний цей світ, їй Богу гарний! А там темінь одна, невідоме. Ні шаблі, ні жінки, ні чарки. Нічого я там не робив, а втомився так, буцім по десятьох боях із ворогами. Не подобалося мені на тамтім світі, краще в нас. Та ще коли бачиш таке гарне товариство біля себе, — рай та й годі!

Нараз споважнів і задумався. А тоді:

— А що ж у вас чувати? Що робили, як мене не було? Чи нема яких новин?

— Новин то цікавих нема.

— А Борис? Чи не здурів ще з жалю за своєю дівчиною?

— Нема його, поїхав з моїми синами, усе йому здається, що знайде десь Марусю.

— Не гадаю, щоб він сам її знайшов. Хоробрий козак, та дотепу не має. Поможемо йому. Завтра мушу вставати.

— Ха-ха-ха! — розреготався Улас. — А то сказав, як до воробця з гармати стрілив. Далеко б ти зайшов. І часи які! Перше в нас — що байрак, то козак, а тепер — що хмиз, то харциз. Тепер, сирото, треба не лиш голову на карку, а й силу в руці мати.

Босаковський зітхнув.

— А що Борис скаже, як вернеться? Добре нам говорить, а його серце болить.

— А хоч і болить, то хай потерпить. На те він і козак. Більше страждання, то більше буде кохання. Правда, брате Помело?

— Тю на ваші голови! — сплюнула Устя. — Такі старі діди, а кохання їм з язика не сходить. Та вам про спасення душі подбати б, а не про що.

— А чого ж ти мені поперед очі снуєшся, — виправдовувався Улас.

Цим так розсердив її, що мало не била.

— Фарисей, лицемір брехливий. Ще й насміхається з мене. Коли б тут не полковниця, я тобі показала б!

— Мир вам! — архиєрейським голосом промовив Босаковський і хотів руку підняти, мов до благословеннії, та рука йому безсило назад опала.

— Бач, який силач, — усміхнувся Улас. — І такому хочеться у дорогу! Полежи ж ще, небоже, поїж м'ясця, попий медку, а тоді й побачимо, що буде.

— Медку то можна, — моргнув лівим оком Босаковський. — Хоч би й зараз. Небагато, з півкварти, бо пипоть на язиці росте.

Нечаєва перестрашилася.

— Не нині ще, не нині! Хочете, щоб вас знову в жар кинуло!

Її заспокоїли, казали, що недужий звичайно вимагає того, чого йому не вільно.

— А здоровий, гадаєте, ні? — підморгнув бровою Босаковський і скривився, бо ще рана його боліла.

Нараз глянув на стіну, де висіла його шабля.

— Що? Де? Що тобі знов привиджується? — питався Улас, перестрашений, чи він знову від пам’яті не відходить.

— Як то що? Не бачите, шабля. Он, киває на мене, кличе, щоб я йшов, кличе мене шабля моя, кличе...

Хотів щось казати, але сон його зморив.

— Кличе, кличе, кличе... — пробурмотів і замовк.

— Підемо, — шепнув Улас до Нечаєвої, й усі вийшли якмога тихше з боківки.

Тільки Устя лишилася біля недужого.

А тиждень пізніше, коли всі сиділи в світлиці, розмовляли та жартували, відчинилися двері й увійшов Босаковський.

— Здорові були! — гукнув, скидаючи свою вилинялу боброву шапку.

— Здоров був і ти! — відповіли йому Улас і Помело. — Вітаємо, вітаємо! Лиш чи не заскоро ти схопився з постелі?

— Заскоро? Також сказали? Я гадав, що боки собі відлежу. Відколи живу, не лежав так довго й не буду. Їй-Богу, не буду. Та це така нуда, така нуда, що й згадати гидко. Спасибі тобі, Уласе, що не пожалував свого меду. Добре я казав, що це такий трунок, що здорових кладе, а хворих підносить. Так і мене підніс, бодай би він святився і бодай би ви його ще більше робили. Одну бочку, зокрема, для мене, бо я як унаджуся куди, то вже про це місце не забуваю. Так і про вас не забуду. Тільки порядок з тими Цицюрами зроблю і зараз до вас на медок приходжу, побачите

Губа йому не зачинялася, буцім хотів відбалакати тую мовчанку за час недуги.

Він іще вищий став, ніж перед тим, і ще страшніший, бо змарнів і зблід, як той стовпник. Лиш очі йому світилися. На ногах ще непевно тримався, як моряк. Підсунули йому дзиглик, — сів.

— А полковниця де? — спитав, розглядаючись по хаті.

— Зі саду ще не прийшла. Щось нині довше ходить, як звичайно.

— Жалібниця моя! Крові з-під серця уточив би, щоб помогти їй. Проклята рана, загаяла мене. Коли б не вона, то може б наша паня уже біля сестри і мачухи сиділа. А так... — і рукою махнув. — А Борис де?

— Залишився десь і спить, бо утомлений дуже. Пізно вночі з-під Овруча прискакав.

— І привіз що?

— З чим поїхав, з тим і вернувся, як і за першим разом. По Марусі і слід застиг.

— Бідний козак, — пожалувала Бориса Устя.

А Улас:

— Велика мені біда! Знайде як не Марусю, то другу. Правда, брате Помело?

А Помело замість відповісти, по струнах ударив і заспівав:

— Кінь послушний, шабля вірна, лиш дівчина непокірна...

— Кінь послушний, шабля вірна, — підтягав за ним Босаковський голосом, якого в нім ніхто й не сподівався б. Знати було, що його горло відпочило собі від співу й від питва. Лиш Улас, слухаючи тієї пісні, споважнів чогось.

— Чого задумався, старий? — гукнув на нього Помело і пальцями по всіх струнах побіг, а тоді струни долонями прикрив так, що вони нараз замовкли. — Чого задумався, питаю?

— Думаю собі, — відповів Улас, — як то воно дивно на світі. Попаде такий ось, як цей Борис, на дівчину й гадає собі — херувим. А поберуться, і тоді...

— Тоді він їй слово, а вона йому сто, — докінчив Помело, — ти до неї "серце", а вона тобі: хоч роби, хоч ходи, а мені догоди, хоч із-за нігтя виколупай, а дай, бо я хочу!

Устя, почувши це, розсердилася:

— Десь інші, такі діди, псалтир читають та на прощу ходять, а ви все про дівчат та про жінок.

— Інші най і в ченці пострижуться, — відрубав Улас, — а мені не треба, бо як з тобою сорок літ прожив, то мене і без прощів просто до неба пустять.

— Ну, чи бачили ви такого ревуна, люди добрі? Хоч гавкай на нього, нічого не вдієш. Який був сорок літ тому, таким зостався і донині. В голові йому жінки, а жодна на нього і плюнути не хоче, бо старий!

— А ти молоденька, гуляти раденька... — покривлявся Улас Усті і, вхопивши її, пішов у танець та ще на Помела моргнув, щоб дрібонької ушкварив.

А Помелові того два рази не казати. Притиснув бандуру міцніше до себе й, притупуючи дрібно ногою, заграв та заспівав:

Туди гав, сюди дзяв,

Чого хочу, те й спіймав.

Насилу Устя вихопилася з Уласових обіймів і стала його кулаками по спині молотити, сердиту дуже вдаючи.

А Улас кричав, щоб його рятували, бо люта баба на смерть затовче.

— А щоб ти знав, що затовчу, а щоб ти знав, що ти й жити негідний, нерозкаянник такий!

Аж Улас ухопив її за руку.

— Хто не має зброї, най не йде на бої! — приговорював.

А вона знову вирвалася з його рук та сховалася за широкі плечі Босаковського.

— Баба діда боялася, за припічок сховалася. І що мені зробиш тепер?

— Тепер нічого, але підожди, небого, прийде коза до воза. А поки що заспокійся та й сідай з нами до ради, бо ти в мене хоч язиката, але жінка мудра, ти в мене, як тая бджола, що хоч укусить, так меду дасть.

Устя запаскою піт з чола обтирала.

— Та ти більше нічого й не знаєш, лиш ті примовки та приказки. Тю! Такий старий дід, а так мене змахав.

— Здибався хрін із цибулею: Здорова, куслива! — Здоров був, гіркий! Так і ми, бо я з тобою, як олій з водою, що? Ні? Усте!

— Та ти молодець проти овець, а проти вовків зараз збаранів, — сказала, відсапнула і сіла. — А про що ви хочете балакати, панове?

— Та ми не так хочемо, як мусимо. Полковниця Нечаєва з голови нам не сходить.

— Гарна паня!

— Не перебивай!.. Не дай, Боже, якого припадку, то я спокійної смерті не мав би — така жінка, такого роду дитина!

— Ангел, а не жінка, херувим! — зітхнув Босаковський.

— Херувим чи серафим, а треба з нею щось робити, діло ясне, — притакнула Устя. — А куди ж ви її хочете везти? У Бихів чи куди?

Улас почухав чуба.

— У Бихів — ні, а куди, то й не знаю. Коли б не спішилася, то найкраще, щоб пересиділа в нас.

— А що, не казала я, — засміялася Устя. — Хрінові троянда запахла, та не буде з тієї муки хліба. Хоч як я такій гості рада, а все ж таки треба її до Чигирина або хоч би до Сміли відвезти.

— Треба! — притакнув Улас.

— Треба! — і собі згодився Босаковський.

— Але як? — спитав Помело.

— Справді, як? — зажурився Улас.

І як п'ятеро билися з думками, відчуваючи велику відповідальність за долю гетьманської доньки.

Аж озвався Босаковський:

— Та що ж, братця, будемо пробиватися, хто шаблею, а хто головою, або й обома нараз. Є нас три: я, Помело та Борис. Гадаю, що може нам Улас двох-трьох синів відпустить, по дорозі може ще яких надійних

людей підберемо і так якось, з Божою допомогою, доставимо нашу полковницю до Чигирина, або й до Суботова — де краще. А по дорозі може ще й на слід Марусі попадемо, хто його зна.

Босаковський сказав це, але якось ніхто йому не притакнув. Помело на бандурі бренькав, ніби в неї поради питав.

Так мовчали вони добру хвилину. Аж озвалася Устя:

— Нема що казати, лицарі то ви славні. На власні очі бачила, як билися. А все ж таки головою муру не проб'єш. Попадете на ворога вдесятеро сильнішого — і що тоді?

Те "що тоді?" повисло над ними, як камінь над головою. Навіть Босаковський, такий сміливий і бадьорий звичайно, похнюпився тепер.

— А що ж ти нам радила б, Усте? — питав Улас.

— Куди не пройде лев, туди лис перекрадеться. Тут хоробрості мало, хитрості треба.

— То правда. Тут без хитрощів не обійдеться, — притакнув Помело.

— Правда, — згодилися Улас і Босаковський. — Але чорт його батька зна, що б тут таке придумати! Не поведемо ж Нечаєвої так, як вона є.

— Ніхто навіть знати не сміє, що це вона.

— То тоді перебрати треба. Але як?

— За козака — ні, бо завродлива.

— Завродлива.

— То що ж нам робити, панове?

— Що нам робити? — питалися, і ніхто не відповідав.

Помело знову став свою бандуру всіма пальцями торкати, а тоді

обі долоні на струни поклав і промовив:

— Знаєте ви що? Переберемо нашу полковницю за черницю. Одяг візьмемо з того харциза, що його Босаковський зловив. Люди чули про тую черницю, що то лихо приносить, і будуть від нас утікати. А якби хто й чіплявся, то вона мовчатиме, а ми скажемо, що з ума зійшла, нічого не знає й не розуміє.

— Добре ти радиш, брате! — втішився Улас. — Полковницю переберемо за черницю, а ти за бандуриста будеш. Скажемо, що як до неї приступає, то її своєю грою втишаєш. Але що ми зробимо з Борисом?

— Борис за візника буде.

— А Босаковський?

— За батька черниці.

— За дядька, мої панове, за дядька, — поправив їх Босаковський. — Скажемо, що черниця збожеволіла, як харцизи на монастир напали, а тепер її дядько додому відвозить. Полковниця і так маломовна, неважко їй буде мовчати та дивитися кудись, Бог знає куди.

Всі згодилися на те, а Устя рада була, що не переберуть Нечаєвої у чоловічу одіж, бо це гріх.

— А в черничу рясу можна? — спитав Улас, бо він усе любив щось жінці наперекір сказати.

— Авжеж, що можна, але з осторожна, — відповіла Устя. — Тоді, як другої ради нема.

Улас Босаковського злегка ліктем торкнув.

— Бачиш яка! Ти їй слово, а вона тобі два.

Але Босаковський нічого не відповів. Він задивився на Устю й Уласа. Просто Филимон і Бавкида, тільки сварливі.

— Так, значить, на тім і стало? — спитав по хвилині.

— Авжеж, на тім. Це ж люди говорили, а не качки крякали, — відповіла Устя.

Улас знову торкнувся Босаковського ліктем.

— Ще трохи, і вона й тебе стане кусати.

— Авжеж, що стала б, коли б він був такий поганий, як ти. Але пан Босаковський чемний.

Босаковський піднявся з місця.

— Спасибі, що мене за такого тримаєте, паніматко. Постараюся доказати, що не лиш чемний, а й не зовсім дурний. Грубником зробите мене в султановім гаремі, якщо я нашої полковниці щасливо не завезу додому!

На другий день під вечір наймолодший з Уласенків, Максим, несподівано приїхав додому. Білий був, як свіжо вимащена стіна, а хисткий, як тростина. Але вдоволений, навіть гордий, бо першу рану в бою дістав. Не міг нарозказуватися, як то він хоробро бився і скільки трупів поклав.

Улас слухав, а тоді рукою махнув:

— Хвалишся, як заєць хвостом. Не бачили героя! От краще б сказав би ти нам, чи чув чого про Марусю Богатьківну?

— Не лиш чув, а й знаю, де вона тепер, — відповів Максим.

— Де?

— Я уже Борисові казав.

Босаківський зрадів.

— Справді казав тобі, Борисе?

— Та казав, начебто міщанин якийсь відкупив її від татар чи від москалів, і тепер вона в якомусь паршивенькому городку перебуває, от і забув, як цей городок зветься.

— Малин, — відповів Максим.

— Малин? — радісно повторив Босаковський. — Якщо це правда, то сподівайся, Борисе, що незабаром обіймеш свою Марусю, бо й нам на Малин дорога. Підемо ж спати, а завтра вранці, як Бог милосердний дозволить, рушимо в похід.

— Гов! — крикнув Улас. — Завтра неділя, а Бог милосердний приказав нам неділі святкувати. В понеділок вас пущу.

— Понеділок тяжкий день, — додала Устя. — Поїдете у вівторок.

Босаковський обома руками за голову вхопився.

— Цитьте! Бо ще до того дійде, що нам тут перезимувати треба, а мені спішно, земля під ногами горить. Там рішається доля країни, а я тут розкошую...

— Яка там розкіш! От живемо собі помаленьку. А скоріше, як у вівторок, таки вас не пустимо, бо ви ще не зовсім здорові, а до такого діла сили треба, і то великої сили.

— Правду каже моя золотовуста, — притакнув Улас. — Два дні пересидите ще в нас, відпочинете, обміркуєте все як слід, а тоді й у дорогу.

На тім і стало.

Ранок був тьмавий. Осіння імла лежала, як море, і навіть не гадала вставати. Було так темно, що в Уласовій хаті челядь каганці позасвічувала.

— Посидьте ще хоч днину-дві, — просила Устя свого гостя, — бо і як же вам у таку темінь пускатися у дорогу!

— Не ті часи, щоб без діла сидіти, — відпрошувався Босаковський. — Край у небезпеці, гетьман також, і полковницю Нечаєву пора вже нам у Чигирин відвезти. З кожним днем небезпечніше стає. Навіть не знаєш, кого боятися — своїх чи чужих, Цицюри чи царських ратників, чи Юрася? Такі часи!

Босаковський важко зітхнув.

— Ой, погані часи! — притакувала Устя. — Погані!.. А все ж таки добре, що Нечаєву від харцизів відбили. Погадати лиш: полковника Нечая жінка, а покійного гетьмана Богдана рідна доня харцизам у руки попала! Боже ти мій, падоньку мій, ось яких то часів довелося нам дожити!

— Усте! — гукнув на жінку Улас, — не падькай, лиш іди та готуй харчі на дорогу. Як мають їхати, то хай їдуть нині, бо завтра хто його зна що буде.

Устя нерадо пішла, але наготовила такого, що на цілу сотню на тиждень стало б. І вареного, і печеного поназношувала, бо то не звичайні козаки, а полковниця Нечаєва із знатними жінками в дорогу їде.

А старий Улас також не дармував: для синів і челяді підбирав зброю.

До кожної шаблі й пістоля приглядався. Пригадував собі, де, коли й як вони йому служили. Минулі годи й далекі походи, мов живі, перед ним виступали.

— Було колись, було, — шептали його вуста і хитався на підголенім лобі великий сивий оселедець.

— Оцей пістоль далеко несе і мітко влучає, — казав до Босаковського. — Прийми від мене. Недорога штука, але добра (усміхнувся). Так і з людьми буває. За деякого на око ти й шеляга не дав би, а на ділі він гарний чоловік. І навпаки.

Босаковський прийняв пістоль і розцілувався з Уласом.

— Якщо Бог милосердний дасть мені до моїх "майонтків" вернутися, то я тобі звідтіль таку пришлю рушницю, що на іншу ти й дивитися не

схочеш. А нині хіба тобі оцей ріжок дарую. Я з нього висипав чорного проса кірців, щоб не збрехать, десять, коли не більш.

І вручив Уласові порохівницю, що її у бою в одного розбишаки відняв.

— Ріжок славний, сріблом кований, ще й позолочений, від мого покійного діда маю, хай з Богом спочиває, — прихвалював.

Улас оглядав порохівницю.

— Спасибі. Спасибі тобі. Жаль тільки, що на стіні без діла повисне, — жаль, що не піду з тобою.

— А хто тебе тримає? — схопилася Устя. — Вільному воля! Як хочеш, то йди! Іди, дурій на старі літа!

— А тебе я на кого лишу? — всміхнувся Улас. — Ще, чого доброго, наскочать на наш хутір харцизи й пірвуть мою краплю.

— А лихий тебе пірвав би, язикатий діду! — відрубала йому Устя. — То я тобі догоджаю, як чирякові в роті, а ти ще насміхаєшся з мене! Ану, ноги на плечі й геть мені з двора, щоб тут і духом твоїм старечим не пахло! Чув?

— Тихо вже, тихо! Не бійся, не кину тебе, — заспокоював жінку Улас. — Причепилася, як мазь до ходака, і відчепити годі... А хотілося б ще хоч раз погулять по-давньому та послухати, як кулі свищуть і як шаблі дзвенять. Ех, як хотілося б!

— Мамусю моя рідна! — скрикнула Устя. — Не бачили ви борця, то подивіться! Та це такий козак, що його і тручати не треба, бо він сам упаде. Що? Ні? — насміхалася. — "Куди йдеш, Йвасю?" — приговорювала. — "На війну" — "А чого так рано?.." — "Бо може сце кого вб'ю" — "А як він

тебе?.." — "Ну, або я йому сцо винен?.." Ось такий то борець, щоб ви знали.

— Жінко! — розсердився Улас. — Не доводь мене до люті, бо, Їй-Богу, піду!

— А невже ж я тебе спиняю?

— А щоб знала, що піду!

— Боже провадь, дідьку пхай!

— А таки піду, а щоб ти знала, що піду, за таке слово піду.

Ухопив шаблю, застромив за пояс пістоль і казав собі подати свитку, підбиту баранцями. Це означало, що він справді вибирається з хати.

Устя долонею обтирала губи. А це знову було познакою, що вона також від свого не відступить.

Улас поправив пояс і тупнув ногою. Встав, підперезався і по-козацьки зібрався.

— А тепер, стара, обійму тебе. Сварлива ти, бо сварлива, але подруга чесна, нема що багато казати. Так. Може вже й не побачимося з тобою. Хто його зна. Легко з хати вийти, та нелегко вернутися. Такі часи. Тримай же наше хазяйство кріпкою долонею та синам не дозволяй гуляти. Невісткам також. Ти це вмієш, може, й краще від мене. А мене не поминай злом. Бачиш, я козак! Війна — козацьке діло. Доброму ділу і пособити годиться. Прощавай!

І пригорнув її міцно до себе.

— Ой, пусти! — скрикнула Устя. — Та чого ти мене так душиш, як вовк вівцю! — боронилася. — Та йди вже, йди! А тримайся вітру, щоб з ніг не впав, і кріпко пояс стягай, щоб не розсипались кості, — договорювала.

Нараз сіла на лавку і зміненим голосом спитала:

— То ти таки справді йдеш?

— З таким ділом я не жартую, Усте. Знаєш мене.

— Не спиняю. Ось тобі й хрестик на дорогу. Може, від нього відіб'ється яка ворожа куля, а може, він і відверне її від тебе. Дав би це Бог.

Зняла зі своєї шиї старий срібний чималий хрестик, поцілувала його й почепила Уласові.

— Носи його й не скидай ніколи, так як і я його носила і не жалію цього. Бог поміг чимало літ з тобою прожити і прожити не найгірше.

— Авжеж, авжеж, — притакнув, тупцюючи, Улас.

Хоч і спішився на війну, а все ж таки видно було, що жалував за жінкою і за тими світлицями, що в них не один щасливий день прожити довелось.

Аж увійшла Нечаїха. Поверх свого одягу вбрала чернечу рясу й ще сумнішою стала: сам сум. Але ж бо й краса її ще ясніше засіяла. Лиш уклякай і молися до неї.

Усі замовкли, і через хвилину здавалося, буцім вони справді перед нею навколішки стануть і почнуть мовити молитву.

— Я готова, — озвалася. — А тепер...

Усі присіли на хвилину, щоб добро в хаті сідало. А як схопилися з лав, Устя зняла ікону, поблагословила нею достойну гостю та отак з іконою підвела її аж до воза.

— Бідна, бідна моя! — шепотіла. — Покійні батько виплекали таку розкішну на те, щоб...

І залилася сльозами.

— Ну, рушай! — подав знак. Улас і кілька їздців пірнуло в імлу. Була це передня стежа. За хвилину зникли з очей, і тільки глухий тупіт кількох підков подавав знак, де вони зникли.

Задудонів міст, заторохтіли кволо колеса, і наші подорожні виїхали з Уласових воріт.

Озирнулися. Ще тільки щось бовваніло за ними, зразу, як стирта, а далі, як величезний медвідь, що вийшов з лісу і дивиться на шлях.

Як у сні мерехтіли крізь мряку слабо освітлені вікна.

Озирнулися.

— А добре пояс стягни, щоб не розсипалися кості! — бігли за Уласом Устині сердито-добрі слова.

Улас мовчав. Жалко було за жінкою.

— Кажу вам, полковнице, — повернувсь до Нечаїхи, — це така жінка...

— Що кращої ти і в небі не дістанеш, — докінчив за нього Босаковський.

І замовкли.

Хвилину їхали, як черці, і то черці, посварені зі собою. Ніхто пари з уст не пустив. Босаковський ноги обтулював Олені, бо ранок був студений тією їдкою, мокрою, осінньою студінню, що поганіша від морозу.

Помело на передню стежу, гукав, щоб не відбігали задалеко, а Улас на охорону озирався, чи не відстає.

Борис на буланім конику герцював біля воза, Уласів Петрусь по другому боці. Вони пильно розглядалися довкола, та нічого небезпечного не бачили й не чули. Шлях завмер. Тільки іноді зайчик перебіг дорогу, або лис майнув стрілою і сховався у мряці. Недоглоджені кості, потовчене череп'я і порвані шматки одежі, обагрені кров'ю, вказували, куди перед кількома днями перейшла була розбишацька ватага.

Часом коні стригли ухами, полошилися і не хотіли йти. А як батогом присилувано їх — кидалися вбік і мало не перевертали воза. Це тоді, як доводилося проїздити поряд з убитою худобиною або людським трупом, що лежав при дорозі.

За кожним подувом вітру чути було згар.

— Песиголовці! — сердився Улас. — Геть випалили оселі. Грабуєш, то вже чорт тебе бери, але пощо людям хату палити, та ще й під зиму!

— Або пощо вбивати невинних? — питався Улас. — Нема гіршої звірюки, як недобра людина.

— Так воно, так, — притакував Помело. — Христос не казав ближньому кривди робити. Але де ж сьогодні оті християни?

— У небі, — докинув Босаковський.

Їхали без пригод і на відпочинок отаборилися у лісовій долинці. Порозставляли вартових, щоб їх яке лихо не застукало. Босаковський казав розпалити ватру, щоб Нечаєва трохи погрілася.

По нікім не було видно так утоми, як по ній. Сиділа сумна й задумана, буцім не від миру сего. Чорна одежа ще більше підкреслювала цей смуток.

Босаковський жартами й оповіданнями своїх пригод пробував її розвеселити.

— Раз, — почав він, — іду я через міст. Уже навіть не пам'ятаю, де, та воно неважне. А міст був вузький, але довгий, довжелезний. Доходжу до середини, дивлюся, а переді мною... — вгадайте що?.. Не вгадаєте: медведисько, та такий вам кудлатий та великий, як корова. Суне на міст та щось під носом муркоче — хто його знає що. Оторопів я; що мені тут, сироті безталанній, діяти? Річка широка й глибока, ну — прямо Дніпро, не скочу. А вертатися ніяк, бо бурмило вже побачив мене й не пустить, ясно, що не пустить. Лишенько моє! Зі страху принишк я до дощок та й думаю собі: ну, пане Валєнтий, попрощайся, брате, зі світом! Небагато ти жив, небагато й доброго зробив, а за хвилину будеш небіжчик. Упав я і вдаю небіжчика. Та все ж таки, повертаюся на другий бік. Гадаю собі, маєш мене з'їсти, то їж, щоб я тебе, потворо погана, не бачив на мої очі. Перевернувся я раз, перевернувся другий, а тоді й кажу до себе: а може б отак докатулькатися до другого кінця! І вже був недалеко берега, аж зирк, а там другий такий медвідь, а може й більший. Подумайте: — з одного боку медвідь, і з другого медвідь, я посередині, а піді мною річка глибочезна. Аж тепер тобі, пане Валєнтий, капут! Роздеруть кудлаті дядьки тебе і шматки тіла порожбурлюють по воді, що й сліду по тобі не залишиться. Даремно ти воював, даремно за славою ганявся, пропадеш, як на ярмарку собака, й ніяка душечка добра не згадає, що жив колись.

Замовк, наче сам над своїм горем задумався.

— І що ви зробили, пане Босаковський? — спитав Уласів Петрусь.

— Що я зробив! — і Босаковський вус на ліве вухо повісив, усміхаючись лукаво. — Збудився! От що. Збудився зі сну, добродії ласкаві, і добре зробив. Їй-Богу, добре! А то були б мене з’їли ті медведиська погані.

Нечаєва слухала і буцім не розуміла. Видко, по Старім Бихові думками блукала. Зі своїм милим ладом по валах походжала, а за валами вороги. Такого їх, як на болоті комах! А кусливі які! І не обженешся.

Господи...

Босаковський глянув на полковницю, але усмішки на її вустах не побачив.

— Ну, що ж, поїдемо хіба! — зітхнув Босаковський і казав лаштувати вози.

І знову їхали мертвим шляхом, не зустрічаючи нікого, крім кривого діда з торбами та якоїсь баби, що з лісу сушняк на хребті тягнула.

— Мабуть, у своїй хатці на курячій лапці в печі хоче топити, щоб Івасика-Купиласика на вечерю зварити, — жартував Босаковський, не зрікаючись надії, що все ж таки, може, він свою любу полковницю хоч трохи розвеселить.

Так доїхали вони до якоїсь більшої річки. Босаковський сів на свого сухореброго, що за возом біг на припоні, і вишукував брід. Переправилися й уже щасливо на другім березі опинилися були, як нараз мряка стала підноситися, відкриваючи доволі широкий, привабливий для ока краєвид.

Побачили омшаники4 в балках і кілька загород під лісом. Де-не-де їжилася посіріла, колись жовта стерня. Навіть забутий страхопуд, відбувши свою службу, гойдався і коливався на стовпі, вимахуючи безугарними руками й полохаючи птахів, яких уже не було, бо відлетіли.

Уцілілий шматок землі, недоторкнений війною, — аж дивно!

— Туди ви, мабуть, не проходили, — звернувся Босаковський до хлопця, що за черницею на хутір прокрадався.

— Ні, добродію, не проходили. Ми другого берега річки трималися, а туди на Малин дорога.

— А ти в Малині бував?

Парубок зам'явся.

— Доводилось.

— А знаєш тамошніх міщан?

— Декого. Ще як бурсаком до них заходив.

— То ти в академії учився?

— Років три.

— Ого! Аж три. А може і в комедіях участь брав?

— Чи раз.

— Видно по тобі. Недаремно ж ти так славно черницю удавав, мій пане.

— Мені все жінок доводилось удавати.

— Придалося, що?

— Не дуже, — всміхався хлопець.

— А за що ж тебе, чоловіче добрий, з академії прогнали?

— За жінку.

— Ага. А за чию?

— Та за дякову. За малинську дячиху.

— Ось який ти!

— Та я такий, як і інші: не гірший і не кращий, лиш вона чортова баба.

— Розумію: побили Хому за Яремину вину.

— Щось наче б так. Вередлива була. І те їй давай, і друге принеси, хоч із коліна вилупи, а щоб було.

— Розумію. Та вона тебе, значить, на слизьке загнала.

— Еге ж, але після останньої пригоди, на Уласовім хуторі...

— Ти вже поправишся, правда?

— Поправлюся, щоб я так здоровий був, що поправлюся, бо ви мене таки здорово побили.

— Не зашкодить. Спливе по тобі, синоньку, як по гусці вода.

— Сплине, але ж і боліло!

— На те, бач, і б'ють тіло, щоб воно боліло, та щоб удруге не кортіло.

— Удруге я не дурний.

— Чому б то ні!

— Богом живим клянусь, що вдруге з харцизами не піду, щоб вони мені золоті гори обіцяли.

— Поживемо, побачимо. А тепер ти мені про Малин розказуй, і тільки, чуєш, не бреши, бо я кумедій і лицедій не люблю. Як б’ю, то б’ю направду, то також не на жарт.

— Ви мені цього і не згадуйте, — сам бачу.

— Отож і відповідай на мої питання.

— Слухаю.

— Давно в Малині бував?

— Днів тому десять.

— Що робив там?

— В одного купця найнявся.

— Щоб послужити часок, роздивитися, де що стоїть, а тоді...

Тут Босаковський зробив злодійський знак рукою.

Хлопець понурив голову:

— І таке буває.

— То ти, значить, з тих, що в чепці родяться, а на посторонку гинуть.

— Пане мій! Хто з нас знає, яка його смерть чекає?

— Добре. А чи не чув ти про дівчину в Малині, що Марусею Богатьківною її звуть.

— Сотника Богатька дочка?

— Еге ж.

— Або мені позакладало, щоб я про таку красуню не чув. Не тільки чув, а й бачив.

— Де бачив?

— А в кушніра. Того, що її від харцизів відкупив.

— І тепер вона в нього?

— Ні, в одному дворі... Її, знаєте, (хлопець озирнувся та голос притишив), схопили, як то часом із гарними дівчатами буває...

— Кажи де?! — крикнув Босаковський. — Чому про це на хуторі нічого не згадував?

— Мишам у пивниці мав розказувати, чи кому?

Босаковський мовчав. Він ніби полину напився. Добре, що Борис не чув, бо з Петрусем балакав.

— А як тебе звуть? — спитав по хвилині.

— Ферапонтом.

— Гм. Так ти з духовних?

— Покійний батько дияконував. Та в молодому віці помер, а мати незабаром за ним пішла.

— Ферапонт — гарне ім'я.

— Смішне.

— А з роду ти як?

— Безрідний.

— Дивно.

— Діда дитиною знайшли, роду свого не затямив, тому й безрідний прозвали.

— А ти не брешеш?

— А чому ж би брехав?

— З привички.

— Буває, що й правду доводиться сказати.

— Тож уважай, добродію Ферапонте Безрідний, щоб ти мені правду казав, як батькові син рідний, а то будеш бідний, — зрозумів?

— Мене по голові били.

— Отож затям собі, що нам треба Марусю Богатьківну добути.

— Хоч із-під землі.

— Еге ж.

— Добудемо.

— Покажеш нам, де цей двір.

— Покажу.

— І на того дідьчого панка з нами підеш?

— На Фалдовського?..

І Ферапонт з радості аж підскочив.

— Хоча б і до пекла піду, наввипередки піду! Таж це він мене за дячиху так скривдив, бо сам, собака, до неї ходив. Підемо на Іродового сина, підемо і відіб’ємо Марусю, а його за шияку та на гілляку, бо досить уже лиха накоїв.

— Гов! — спинив його пориви Босаковський. — Не люблю, як хто ніж на невроджене теля гострить. Послухай і добре собі на вус мотай.

— Не маю.

— То в лепету клади. Якщо ти підеш з нами і добре справишся, то правдивого голландського дуката дістанеш, а як ні, то також дістанеш, але так, що й очима не лупнеш. Зрозумів?

— Ще й як! Рахунок ясний. Дукат або капут. Але я волію дуката,

бо золото і в болоті блищить.

Гак нони ввічливо розмовляли, коли нараз, мов із-під землі, стали вилазити селяни з ціпами, з ломаками, з вилами, два навіть якісь старосвітські рушниці напоготові тримали. Видно було, що з хлібом-сіллю назустріч нашій валці не виходили.

Босаковський глянув, почислив, скільки їх є, і гукнув:

— Черницю під віз!

Улас і Помело миттю наказ сповнили.

— Хлопці! Круг воза ставай!

І цього два рази він не потребував казати. Валка в один мент перетворилася у козацький таборець, до якого нелегко було приступити.

— Уласе! Заправляй! — звернувся Босаковський до Уласа, а сам на своїм сухоребрім рвонувся вперед.

У руці не шаблю, а люшню від воза тримав. Заки напасники озирнулися, уже нею їм поперед очі вимахував.

Один із тих, що рушниці мали, прицілився, вистрелив, але схибив. Другий ще пороху підсипати не встиг, як люшнею по дулі дістав. Але так, що випустив рушницю і, вимахуючи руками, верещав:

— Ой-ой-ой!

Босаковський на першого конем наїхав.

— Рушниця або смерть! — гукнув.

Селянин кинув рушницею і пустився навтьоки. А Борис і Петрусь уже коло свого ватага стояли. Відібрані рушниці геть поза себе жбурнули, а свої на напасників спрямували.

Селяни, як барани, збивалися докупи.

— Тісніше, тісніше ставай! — кричав на них Босаковський. — Щоб моїм людям краще було в купу стріляти. Виб’ю вас до одного, як собак, хати попалю, худобу заберу з собою, землю і небо лишу, мурла туподушні, одуди смердячі, бісові виплодки погані!

Батькував і матіркував так, що аж в’янули вуха. (Добре, що Нечаїха не чула).

— Ну, чого витріщився на мене, як на біс батька зна-що? Полковника не бачив? Я тобі такий пірнач покажу, що юшка з тебе потече, хаме один, лиш підходь! Ну, підходіть хутчіш! Чого ж ви стоїте, горлорізи, живодери, людоїди, змії! Підходіть!

Захиталася товпа, дехто пробував утікати.

— Куди?! — зверещав на них Босаковський. — Ну, куди? Стій! Кажуть тобі, стій, а то стріляю! Як диких вепрів, вистріляю вас і лій витоплю з ваших пуз чортові чоботи мастити!

Нараз буцім першу злість тими словами зігнав і лагідніше, іншим голосом став промовляти:

— Гей, люди, люди, невже ж вам не сором? На спокійних подорожніх засідаєте з ломаками та з ціпами, як розбишаки які? І навіть із рушниць не вмієте стріляти? Тою! А ви ж господарі якісь, а може й хуторяни, божої земельки властивці, чесних батьків погані сини. Тю, і ще раз тю! І ще раз! Того я від вас, людоньки божі, ніяк не сподівався. Усього сподівався, а цього ні!

— Або ми на вас нападали? — почулося з товпи.

— А що ж це було, скажіть?

— Ми оборонялися.

— Оборонялися? То ми, значить, ішли на вас?

— Не знаємо.

— То ми — харцизи чи що?

— Невідомо, хто ви й з чим ідете, але часи тепер такі, що як чужих до села пустиш, то пропало село. Тому ми й вас не пускали.

— І не впустимо, — додав самовпевнено один із найстарших дідів.

— Не пустите? — спитав, вимахуючи люшнею Босаковський, він так махав, буцім колесо вітряка фуркотіло. — Не пустите?

— Ні!

— А якщо ми таки до вас підемо?

— Пробуйте.

— Гм!.. Як бачу, то ви задиристий народ, — підсміхнувсь Босаковський.

— Добре вам сміятися, пане. Жити хочемо, а нам не дають. Тягарами всякими угнітають, жили з нас висотують, от що.

— Хто? Ми?

— Та не ви, а...

— А хто?

— Чужі й свої.

— Самі ви собі, люди добрі, завинили, — відповів Босаковський спокійно.

— Самі собі завинили? — озирнувся по своїх односільчанах старий дідусь. — Чуєте, люди? Ми самі собі завинили, так буцім чоловік собі лиха бажає! Усякий рад, щоб йому добре було, а що ти порадиш, коли за ними сила?

— За ким? — спитав Босаковський.

— Відома річ, за панами. Пани нас до решти в шори впрягти задумали, щоб ми на них, як безмовна худобина, робили. От чого їм треба! Не стало нашого Хмеля.

— Ой, не стало! — почулося кругом. — А Виговський за панами тягне.

— Бо сам із панів.

— А його жінка ще з більших.

— З князів.

— У короні ходить.

— Хлопів і на очі бачити не хоче.

Розговорились. Один наперед другого хотів прийти до слова. Нарікали на гетьмана, на полковників, на козаків, на попів, на всіх і вся. Навіть на міщан за те, що вони використовують селянський народ, крамне дорого продають, а за збіжжя мало платити хочуть. Здавалося, ще трохи й знову вхопляться за вила.

Босаковський бачив, що і тут, у цьому спокійному селі, у цій закутині дивним-дивом незахопленій війною, народ також настроєний проти Виговського та проти старшин і панів, усе одно, чужі вони чи свої. І тут, як і скрізь, підноситься брудна, каламутна хвиля, що може залити життя й усе те, що в ньому ще гарне й добре. Бачив це Боса-ковський і серце йому стиснулося з болю. Ось воно як! І що ти вдієш із своїм розумом, із своїм військовим досвідом, із своїм добрим серцем, коли люди не розуміють тебе?! Заллє тебе оця каламутна хвиля, заллє! Не трать сил, спускайся на дно.

Але пригадав полковницю, що може чекала на його допомогу, як на спасення, і нову силу почув у собі, нову бадьорість у тілі й душі.

Подав Петрусеві люшню, а сам руки на грудях навхрест зложив, а, згори поглядаючи на дядьків, почав:

— А все ж таки, людоньки добрі, ви самі завинили.

— Ми?

— А так. Бо замість ставати один поруч одного, плече об плече, щоб було одно стадо, а Виговський пастирем над ним, ви кожний на свою

руку починаєте робити. Хочете, щоб що село, то була окрема держава? А того ніде не було, нема й бути не може. Шани та послуху в вас нема.

— Досить ми наслухалися, пане, а тепер хай нас послухають інші.

— Так, так, тепер хай нас послухають вони.

— Досить нашої покори. Через низький тин і жидівські собаки скачуть.

Босаковський сплюнув.

— Бачу, що не добалакаюся з вами. Слухайте, люди! Коли б я хотів, то постріляв вас і пішов, куди треба. Рушниць, куль і пороху маю подостатком. Але я вам не ворог, вашої кривди не хочу й тому пришліть до мого табору трьох своїх найсвідоміших людей, щоб я з ними порозумівся і даром не проливав крові. Добре?

Селяни перешептувалися хвилину.

— Можна, — відповіли.

— Але негайно, бо мені їхати спішно.

— Хай буде й негайно. Пришлемо.

Босаковський повернув коня до своїх.

Борис і Петрусь із селянськими рушницями йшли за ним.

У таборі всі стояли готові до бою, бо не знали, на чому переговори покінчаться. Нечаєва сиділа на якійсь бурці, заслухана в журливий шепіт річки. Що їй?

— Простіть, ваша милість, — почав Босаковський, — що я вас під віз посадив, а тепер, будь ласка, ще скиньте оцю чорну хламиду. — Та-ак! — і услужливо та вправно, ніби нічого більше в житті й не робив, лиш послугував жінкам, поміг Нечаєвій вилізти з чернечої ряси.

— Кажіть, що хочете, — жартував, — а все-таки у світській одежі куди краще. Не на черницю вас Бог створив, ой не на черницю!

— Або я знаю навіщо, — відповіла байдуже.

— На гетьманову доньку, а то й на гетьманиху, — промовив Босаковський, не скриваючи свого захоплення її красою.

Тим часом посли від селян надходили. Ті самі старі господарі, що до них Босаковський перед хвилиною промовляв.

— Сідайте, батьки, милості просимо!

Поприсідали, ще й кийками попідпирали бороди, буцім у присюди пускались, а Босаковський почав:

— Ну, кажіть, як же воно буде: пустите мене чи ні?

— Не пустимо до села. Як хочете, то проїжджайте мимо.

— А як те ваше село зветься?

Селяни переглянулися.

— Питаюся, як ваше село зветься?

Тихо.

— Глухі?

Покашлювали, а потім один:

— А вам навіщо знати?

— А на те, щоб почислитися з вами, якщо ви захотіли б нам кривду зробити. Бо не гадайте, що ми хто-будь.

— Бачимо. З ким-будь ми й не панькалися б так довго.

— І не гадайте, що ми на ваше село такі цікаві.

— І того ми не гадаємо, пане.

— Але, кажу вам, що спішимось і тому хочемо переїхати мирно.

— Не спиняємо вас. Ідіть, куди вам треба.

— А не нападете на нас ззаду?

Дядьки мовчали.

— Ото ж то й є. Тому ваше село мусить нам заставників дати. Якщо без пригоди минемо ваші межі, тоді й відпустимо їх, а як ні, то...

І не докінчив.

— Що ж ви на це?

Мовчали.

— Що ж ви на це? — повторив Босаковський голосніше.

— Або ми знаємо що? Треба б поспитатися у цілої громади.

— То ви такі посли? — розсердився Босаковський. — То з такими мандатами ви до мене прийшли, пси би вам писки лизали!

Знову мовчанка і то довга.

Босаковському терпцю не ставало.

— Знаєте, люди, що?

— Що, пане?

— Хай вас чорт візьме разом із вашими розумами дурними і з бебехами усіми! Ідіть собі геть і не нарікайте на мене. Зроблю, що сам захочу.

Селяни буцім зраділи.

— От так би, паноньку, й давно, по-людському, на розум, як чоловік до людей, а не по-панськи.

Босаковський усміхнувся, хоч і лихий був на хитрих селян, що дурнів удавали.

— Слухайте ж тоді мене, панове посли.

— Слухаємо покірно.

— Якщо ви гадаєте, що на дурного попали, то я вам зараз покажу, що воно саме навпаки.

— Себто — ми дурні?

— Як гадаєте. Якщо ви не схочете по добру погодитися зі мною, то скажу вас пов'язати, як баранів, і заставниками повезу з собою. Я маю когось такого, що його на небезпеку виставляти не можу й не смію.

Селяни здивувалися.

— Маєте? А хто ж це такий?

— Хто? Тая жінка, що біля воза сидить.

— Жінка? — іскривилися. — Що ж це за цяця така?

— Полковника Нечая дружина, — різко відповів Босаковський.

Селяни, як обпарені, зірвалися.

— Олена?

— Еге ж.

— Покійного гетьмана молодша донька?

— Вона?

— А чому ж ви нам цього зразу не сказали, пане? Господи, покійного Хмеля донька! На простім возі, в убожестві? Чого ж це так?

— Дякуючи таким дурним головам, як ваші. Родина великого гетьмана в небезпеці, а ви, замість постояти за неї, як розбишаки засідаєте з ломаками при дорогах і спокійним людям ні проїзду, ні проходу не даєте. Погадайте собі, що було б, коли б ви так справді на нас напали були та вбили або покалічили полковницю?

— Навіть не кажіть такого, пане, бо слухати страшно. Не наша була б вина, не наша.

— А чия?

— А чому ви нам зразу не сказали, що доньку покійного гетьмана везете? Та ми були б вас із хлібом, з сіллю стрінули, та ми провели б вас аж у друге село, а друге третьому передало б. Горенько ж ти наше! Ну-ну!.. Олена Нечаїха, Олена Нечаїха, чи подумав би хто!

— Воно ще не пропало. Можете нас ще й тепер відпровадити, — відповів Босаковський.

— І відпровадимо, як же ж не відпровадити! А може вам чого треба, кажіть. Дамо. Нас іще дотепер Бог милував, не пограбували злі люди. Поділимося з вами. Такі гості, такі славні гості, Богданова донька! Боже ти наш! Великого гетьмана рідна дитина! А ведіть же нас до неї, хай побачимо, чи вона у свого батька вдалася!

14

Босаковський попровадив селян до Нечаїхи.

Несміливо віталися, хоч як вона хотіла ввічливою бути. Ще в батьковім дворі привикла була всякий народ гостити. Але її старша сестра Катерина вміла це куди краще від неї. З ким не побалакала, кожного причарувала до себе. Нечаїха це знала, але змінитися не годна була.

Селяни виправдовувалися, прохали прощення, каялися і раділи, що їм така честь припала рідну доню Хмельницького вітати.

— Коли б знаття, були б ми напекли всього, наварили, як на храм. Ов, ов, ов!

— Не овкайте, лиш поможіть нам вибратися з халепи, — перебив Босаковський.

— Та яка тут халепа, добродію!

— А така, що полковниці хочеться до Суботова, а дорога, як самі знаєте, непевна. Тож поможіть ви нам.

— Авжеж, що поможемо. Ми за покійного гетьмана дитину й крові дали б собі пустити, не то що! Кажи, полковнице, як і чим ми тобі можемо допомогти?

— Треба нам хоч трьох жвавих парубків, щоб дорогу до Малина знали, — відповів Босаковський, — маєте таких?

— Знайдуться.

— І щоб у разі потреби язика в губі, а шаблі в піхвах не забули.

— І такі є.

— В Малині маємо одне діло, не дуже то й безпечне, так тоді відважних хлопців вибирайте!

— І відважні знайдуться.

— Та щоб вірні були.

— Не обиджайте нас, пане. Щоби хто з нас полковницю Нечаїху зрадив, о, того бути не може! Невже ж ми дикуни, чи що?

Босаковський простягнув до них свою долоню, як лопату велику, лиш пощерблену трохи.

— Тож вип'ємо за згоду та за мир добрий, щоб наші люди не жерлися, як голодні собаки.

— Вип'ємо, щоб ми всі одностайно на ворога стали, так як колись було.

— Та ще, — докінчив Босаковський, — щоб ви мені тих кілька слів простили, які я вам у злості сказав.

— Прощаємо зі щирої душі, — відповіли. — Прощаємо, але й ви нам простіть, що ми вас так погано привітали.

Босаковський налив спорий михайлик старого хуторянського меду від Усті й подав найстаршому. Та цей не хотів пити.

— Хай вони пригублять — звернувся у бік Нечаїхи. — Я під їх батьком у кількох боях бився! Боже, що то за чоловік був, а що за проводир! Сама сила й розум. Уже такого другого в Україні не буде. Куди, куди!

— Не буде, — притакнув, зітхаючи другий.

— Ой, не буде! — доповів третій і почав проказувати думу про жовтоводську битву.

Помело бандуру добув, настроїв і став супроводжати.

Старечий голос зразу дрижав, мов птах крилами бив, зриваючись до лету. Але з кожною фразою могутнів, кріпшав, набирав сили, наче б пригадував собі, яким був давніше.

Помело зразу також несміливо пальцями по струнах водив, не знаючи голосу співака. Але за хвилину вони познайомилися, зрозуміли

себе, і наче два добрі приятелі, мандрували в недавнє минуле, таке дороге для них і таке величне, хоч грізне і криваве.

Товариство сиділо, мов заворожене.

Молодь живим вікном обступила старих. Забулося, що перед хвилиною було. Пісня минулої слави чарівним омофором теперішнє лихо прикрила.

Ще кілька слів, ще кілька ударів по струнах, і тихо стало. Тільки чути було, як ліс тривожно шумів і як річка хвилями журилась.

— Гарно було! — зітхав, колихаючи головою, найстарший із селян. — Ще й як гарно було, хоч життя не раз висіло на волосочку. Та що нам життя! Більш разу не вмреш.. А тепер що?

— Колись ми, — нарікав другий, — слави лицарської добували, про наші діла сліпці пісень складали, а нині?

— Нині ми, як харцизи, з колами в ровах засідаємо.

— Ой, втяли нам крила, втяли! І самі не літають і нам не дають, мов задурманені, крутимося, не знаючи, що зі собою діяти.

— Що? Шукай собі як не глибокої води, то високої гіллі, бо навіть гідної рушниці не маєш, щоб по-козацьки вмерти.

Балакали. Видно було, що пісня їм до душі дібралась. Тому й нарікали на свою нікчемну долю.

Аж нараз найстарший з них гукнув:

— Тю на ваші дурні голови! Залишім жалі бабам, а самі до шабель! Чого ми тут досидимося, браття? Підем же з отсим товариством, друге таке не пригодиться скоро, а може й ніколи.

— Підемо! Та пособимо їм у доброму ділі.

— Не дамо Богданової доньки ворогам на поталу!

І трьох колишніх козаків зірвалося на рівні ноги, як три орли, що засиділися на скелях.

— І справді, чому б то нам не йти? Діти нам у колисках не плачуть, а жінок ніхто не вкраде, бо старі.

І, звертаючись до Босаковського, додали:

— Не дивись, що ми старі, зате від молодших певніші. Підемо!

15

Селяни дорогу знали, як свою власну кишеню.

Без їх проводу нелегко було б нашій валці перебратися крізь болота, розкислі в осінню негоду, крізь ріки, що порозливалися широко, та крізь ліси й хащі, по яких тільки вовки та лисиці безпечно й певно ходили.

Вони знали і кожний брід, кожну греблю, кожний дірявий місток. Знали також, до якої корчми можна на попас вступити, а яку треба здалеку оминати, бо там усякий непевний народ із корчмарем у спілці на подорожніх змовляються. Не один несвідомий того не тільки коней та грошей позбувся, а й життя утратив.

В тих воєнних неспокійних часах життя людини втратило свою колишню вартість, совість заглухла, ніхто ні людського, ні Божого суду не боявся. Кожний дивився тільки, щоб кінці у воду добре заховати та щоб його за руки не схопили.

Отож наші подорожні не раз і не два мали нагоду переконатися, що їхні нові товариші щиро їм сприяють і до їхнього діла ставляться, як до свого. Всі вони на Нечаїху, мов на святиню яку, дивилися і насправді не було нікого, хто крові своєї в її обороні пощадив би. Ніяк вони не могли погодитися з гадкою, що рідна дитина великого гетьмана, вихована в такому добрі, у таких достатках, тиняється тепер без даху над головою. Кожної хвилини раді були привезти її до Чигирина або до Суботова, бо уявляли собі, що там їй найбезпечніше було б. Це ж батьківщина Олени і не повинно б там бути ні однієї душі неприхильної до неї.

На Бориса гляділи зі співчуттям. Кожний пригадував собі і свої молоді літа, свою колишню любов, а що Маруся була донею відомого сотника Богатька, то ж її доля лежала кожному на серці.

— Але ж бо погуляємо собі, козаче, на твому весіллю! — казали до Бориса. — Вип'ємо, як уже давно не пили, бо гадаємо, що не пожалуєш червінців на весілля.

— Я і життя не пожалував би для неї, — відповів засумований Борис, стискаючи руків'я шаблюки. Знав, що без бою своєї дівчини не дістане.

Та найбільше прислужилися селяни тим, що знали чимало людей у тутешніх сторонах та й люди їх знали.

Таким чином, не треба було витрачати дорогого часу на довгі переговори з мешканцями тих сіл, куди доводилось проходити.

Була глуха осіння північ, без місяця і зір, як нараз іздалеку десь на виднокрузі замайоріло декілька світел.

— Малин! — шепнув Фтерапонт, торкаючи Босаковського ліктем.

Босаковський з-під лоба подивився на нього.

— А хоча і два Малини, то ти мені не оббивай боків.

— Я більше не буду.

— Пам'ятай! А далеко ще до цього Малина?

— Таж не близько. Ми на горбику, тому вже його й видно, а їхати прийдеться ще зо дві години, бо дорога туди така погана й не дуже то безпечна. Всяка наволоч міська тут промишляє.

— Зо дві години кажеш. Гм... — і Босаковський задумався. — Слухай, хлопче!

— Слухаю, пане.

— А чи не добре було б, коли б ти так поскакав у той Малин та розвідався, де саме тепер Богатьківна. Може цьому кушніреві, що ти про нього згадував, дещо про неї відомо, або комусь іншому. Тоді ми й знали б, що і як нам робити. Скочиш?

— А чому б ні? Конем, чи пішки прикажете?

— А вже ж що конем, бо конем скоріше вернешся. Тільки, щоби й ти сам де не заворушився і коня щоб не прошалаптив, бо знай, що я тебе з-під землі добув би, а тоді шкура не твоя. Затям собі, брате. А за те, як ти мені справишся добре, то ласка моя не мине тебе.

Фтерапонт обхопив Босаковського за коліна:

— Спасибі вам!

— Та ще й те мушу тобі сказати, що коло мене ти можеш у люди вийти, а без мене залишишся таким гультіпакою, як тепер.

— Розумію.

— Бо як скінчиться теперішнє чорт його зна що, і як я до своїх "майонтків" вернусь, то й тебе зі собою заберу. Стаєнним тебе зроблю, а може й надставником над гайдуками, ще не знаю чим. Що не було б, немала це честь у моїх "майонтках" службу робити, о, не мала! — і довірливо парубка по рамені поклепав. — Їдь же мені, мій хлопче, а як справишся добре, то не пожалуєш того, Фтерапонте... Фтерапонт — дуже мені подобається це ім'я. Незвичайне.

— Смішне.

— Ну, їдь же, їдь! Та хай тебе святий Антоній провадить.

— Печерський?

— Ні. Із Падви.

— А чому саме він?

— Бо він, кажуть, злодіями править та гультіпаками такими, як ти.

— А я про нього й не чував. У Мінеях такого нема.

— У Мінеях ні, та в моїй замковій каплиці є одна така старосвітська книга... але ти мене не заговорюй, ноги на плечі й махай!

Фтерапонт торкнув коня.

— Вернися ще, вернись! — гукнув за ним Босаковський.

Парубок спинив коня і крутив ним, як веретеном, на місці.

— Та бо з тебе і їздець не згірший, — дивувався Босаковський.

— Доводилось коні на пасовисько водить із нічліжанами.

— Ой, хлопче, нічліжани так їздити не вміють, добру ти школу пройшов, не бреши, небоже. Але до речі. Хотів я тобі сказати, щоб ти на цього коня не лакомився. Як вернешся і як справишся гаразд, він твій. А тепер поспішай.

Фтерапонт рвонув з місця і почвалав полями.

Босаковський вернувся до валки й, порадившись із Помелом, підшукали затишне місце і розтаборилися на нічліг. Він із полковницею, як звичайно, посередині, а ціла ватага довкруги. (Босаковський величав усіх охочекомонними, тому що добровільно до походу пристали).

Хто з них сідло собі під голову поклав, хто бурку, а хто й так горілиць простягнувся, і за хвилину так сильно хропіли, що аж останки пожовклого листя на деревах тремтіли.

Лиш вартові з крісом на плечі мовчки застигли. Так, кажуть, журавель на одній нозі стоїть, а в другій камінь тримає. Як задрімає і камінь випустить, то камінь об землю стукне і збудить його.

Але Босаковський не вірив вартовим. Слушно вважаючи себе провідником того дивного походу й почуваючи велику відповідальність на собі, він хоч як був утомлений і сонний, ні на хвилинку не стулював повік. Думав і слухав. За найменшим шорохом гіллі, за кожним шелестом сухого листя, зривався і хапався за шаблю або за заряджену рушницю.

Та, на щастя, людської ходи не чув. Лиш звірі пересувались оподалік і дика птиця бентежила гнітучу мертву тишу болотистого лісу.

16

Жовтнева глуха ніч стояла над помертвілою землею. Ані одної зорі, ні одного світильця у природі й у душі.

Темно, темно кругом.

І чимраз темніше й чимраз безнадійніше. Куди не розбіжишся — стіна, до чого не вдаришся — мур.

А ти веселого вдавай, жартуй, смійся, хоча тебе жаль за горло стискає.

Смійся, Босаковський, своїм гірким, притаєним сміхом над глупотою людською, над злобою марною й над собою самим. Смійся у самоті, щоб сміху того ніхто не почув і не побачив. Таку личину ти вбрав, носи її! Аж до смерті носи! Бо коли б скинув і показав своє справжнє обличчя, ніхто не повірив би тобі. Збожеволів наш Босаковський, сказали б навіть твої найближчі... Найближчі — а де ж вони? Дури себе й других дури, іншого способу нема. Безжурного вдавай. Увесь світ удає, весь світ один великий театр. Ті перебираються за ангелів, тамті за мучеників, ще інші за лицарів. Є такі, що й у чортів люблять прикидатися, але в тих чортиків дурненьких, що то їх навіть наш землячок на решето бере, а не справжніх чортяк. О, до них охотників нема! Бо кому нині хочеться виявляти себе таким, як він є?

Удавай, Босаковський, удавай!

Коні зітхали, Помело щось крізь сон балакав, вартові перекликалися стиха, щоб полковниці не збудити.

Босаковський комір від драної бурки поставив і у своє минуле мандрував. Аж у дитячі літа.

Бачив себе у шляхотськім дворі як найстаршого серед чисельної рідні. Душ одинадцять, з того сім дівчат. Треба ж для них якесь віно придбати, бо хто нині голу дівчину візьме, хоч би й таку гарну, як сама Венера білораменна?

І чотирьом хлопцям треба якогось лаха на хребет і шаблі якоїсь до боку й коня, бо шляхтичі вони, та ще й не будь-які! По мамі з сенаторського коліна. Не було місця для Валька в батьківській хаті, хай собі йде! Він найстарший, хай собі раду дає!

І Валько пішов. На двір одного вельможі попав, бо був високого зросту й силу мав, як молодий Самсон.

Та що ж? Гнучкої шиї Бог йому не дав. Валько душею кривити не вмів. Правду в очі різав, а люди правди не люблять. Не злюбили і його, а він не любив їх. Нікого. Жінки насміхалися з Валька, а він сміявся з усіх і кусав, як та оса. Навіть свого пана не пощадив. За те й вилетів від нього. Добре, що живим і лиш покаліченим трохи. На тілі, бо душу виніс цілу, таку, як її сотворив Бог.

Пішов Валько з тим, що прийшов, тільки дещо двірської огляди набрався й пізнав світ. Ой, пізнав він його! Та не з доброго боку.

Тоді то й личину на себе натягнув. Бо мусив. Бачив, що без того жити не мож. Згодом до другого пана попав. Але й тут не інакше. Фальш, кривда, облуда. Кривди стерпіти не міг. За покривдженими в обороні ставав. Навіть бився. Кілька шрамів донині на тілі своїм носить (одиноке добро, якого дослужився).

Замішаний в омеляницьку трагедію, став на боці тяжко покривджених Станішевських, виступав проти "рудої собаки" Ліневського

й цілої тічні тих песиголовців, що з Ліневським тримали, аж на Тетері скінчивши, і таких собі ворогів придбав, що іншого нічого не залишалось, як тільки тікати на Січ. От там то він і з Хмельницьким стрінувся. З ним у походи ходив. Але бідний, обдертий і не скорий на воєнні добичі, а до того ще й м’якосердний ізроду, не висунувся вперед.

Хоча рубака першої міри, сміливий, як чортяка, хитрий, як Одіссей, а сильний, як Голіаф, не то що полку, а й навіть сотні не дістав. Хоч яке лицарське діло зробив, люди того поважно не брали. Все з насмішками про пана Босого говорили.

А він не сердився. Життя поблажувать навчило. І прощать. Прощав.

Деякий час із сотнею у Суботові стояв. Не дурний, з товариською оглядою, дотепний, до гетьманського двору наблизився. У покоях бував.

Інший на його місці був би подбав про себе. Раз і другий натякнув би про свою кривду, сказав би, що менше гідні товариші вже сотникують, а Босаковський мовчав. Ніколи про себе навіть словечком не писнув.

Зате до гетьманських дітей прив'язався, до обох дівчат, зокрема до молодшої Олени-Степаниди.

А вона також "смішного Валька" полюбила. Смішного!

Нераз слухала його жартів, пильно дивилася в його очі й навіть, тягнула за вус. "А чого в тебе такий вус, як повісмо?" — питала.

Але не сміялася ніколи. Казав би ти, ця дитина сміятися не вміє.

А потім гетьманові доні підхопилися, повіддавалися. Старша за Данила Виговського, молодша за Івана Нечая пішла, а "смішний Валько" також із Суботова пішов. З новою раною. Але тим разом не на тілі, а на душі. Сміхом її гоїв.

І гоїть, і вигоює донині, і загоїти не може...

17

Ледве чутний, далекий тупіт кінських копит розбудив Босаковського з задуми.

"Мабуть, вертається Фтерапонт", — погадав собі і пішов йому назустріч.

— Хто йде? — спитав.

— Фтерапонт Безрідний.

— Гаразд. Зажди. Я йду до тебе. Не треба полковниці будить. Хай спить.

Фтерапонт коня за поводи тримав. І він, і кінь заболочені були по вуха.

Босаковський протягнув до Фтерапонта свою долоню:

— Спасибі, що вернувся. Ну, як же там?

— Усе гаразд.

— То добре.

— Не дуже.

— Чому?

— Бо, собака, дівчину на лісничівку вивіз.

— А лісничівка ця що?

— Мов твердиня яка, серед ставів стоїть. Доступитися до неї важко. То так сказати не лісничівка, а панський замочок мисливський.

— Розумію. А залога яка?

— Невеличка. Декілька людей.

— Певних?

— Один, як собака вірний. До інших я уже татарина одного підіслав. Купить їх. Треба грошей.

— Багато?

— Людям не дуже, але татарин не візьме що-небудь. Золота хоче.

— Дістане.

— Наперед.

— Половину, а другу по роботі. Інакше не плачу.

— Я так і зробив. Половину дав, а другу обіцяв виплатити пізніше.

— А звідкіля ти мав гроші? — здивувався Босаковський.

— Мав і виложив за вас. Думаю — віддасте?

— Авжеж... А люди ті які?

— Людям я обіцяв, що заберемо їх із собою... й у Суботові до козаків пристануть. То самі парубки, лише один жінку має й діти. Та того вони й обезсилять.

— Коли?

— Завтрашньої ночі, бо нині зполудня пан до Києва їде, на якусь раду. Він із Тетерею знюхався, проти Виговського йде.

— То ти й про це провідав?

— Я, як провідую, то про все. Жаль тільки, що того пана до рук нам не дістати.

— Мені його не треба.

— Але мені!

— Ти до іншого разу підождеш.

— Не інакше.

— А як же ми дістанемося до тієї лісничівки?

— Знаю, де човни стоять. Перепливемо став.

— А Маруся?

— Чекати нас буде. Двері нам відчинить.

— Думаєте, легко піде?

— Мусить. І тяжче діло робиться, як треба.

— Правда твоя.

Світало. Крізь імлу бовваніли безлисті дерева, повівав вітрець і мокрий холод добирався до костей.

Босаковський витягнув із "преісподніх" пляшчину і потягнув з пів-кватирки, а тоді пляшку Фтерапонтові подав. Цей скривився.

— Не вдавай, хлопче, не вдавай. Бо, як правда, що ти в академії вчився, то й пити певне вмієш. З того там і починали науку. О, бачиш, як ти тягнеш, як смок. Доволі вже, доволі! Мені ще трохи на сніданок лиши! Так... А тепер ще одно. Я чоловік щирий і люблю щирих людей, а крутіїв ненавиджу. Якщо ти щиро гадаєш зо мною, то ще раз кажу — не пожалкуєш того. Виведу тебе в люди. Буває так, буває, що нині паливода, а завтра воєвода...

— Або возивода.

— Не перебивай. От навіщо далеко шукати, візьмім Брюховецького. Служкою у покійного гетьмана був, а нині на булаву зазіхає. Так і з тобою буде. Нині ти звичайний пиворіз, а може й горлоріз, чорти тебе знають, хто ти, а завтра серед гарних людей і сам покращати можеш. Та якби воно й не було, затям собі, що доки ми Марусі не добули, доти я тебе зі свого ока не спущу.

— З котрого?

— З обох, голубе, з обох. І коли б так, чого я тобі не бажаю, виявилося, що все те, що ти говориш, брехня, або, коли б показалося, що ти нас у засідку тягнеш, то насамперед я тебе... — і Босаковський завернув очима. — Не хочу навіть казати, що я тоді з тобою зробив би, — докінчив.

— Не зробите, ваша милосте, не зробите, бо я не дурний.

— Гадаєш?

— Знаю.

— Що?

— Знаю, що доскочити можна на службі в її милості, Олени Нечаїхи. Це ж Хмельницького донька.

— Рідна.

— Найрідніша.

— Як бачу, тебе дійсно по голові не били.

— Ні.

— Отож розбудимо табір, поснідаєш собі і лягай спати, але під возом. Там буде найбезпечніше для тебе і для нас.

— Гадаєш, я уже не був на возі і під возом? — відповів, здвигаючи раменами Фтерапонт. — Але думаю собі, що все-таки краще, зокрема для жінок, мати дах над головою. Тож поїдьмо у слобідку. Вона недалечко звідсіль.

— А люди там які?

— Виговського. Та ще як побачать полковницю, то щирим серцем нас приймуть.

Босаковський надумувався хвилину. А тоді:

— Нехай буде. Послухаю тебе.

І валка переїхала у слобідку.

18

Мисливський замочок, на якім приміщено Марусю Богатьківну, щоб її заховати від людей і зробити послушною для пана Фалдовського, стояв на невеличкому острові серед великого ставу. Став цей то розливався широким плесом, то губився у трощі й шуварах, щоб за ними знов блиснути срібним дзеркалом води. У його хвилях плюскалася сила-силенна всякої риби, а у трощі та в комишах виводилися гурми водної птиці. Рибалки цілими возами вивозили звідтіля рибу, а хлопці назбирували цілі коші качачих яєць. Одно й друге продавалося у місті за безцінь.

Кругом ставу, як далеко оком кинеш, непрохідні, місцями сокирою ще неткнуті ліси. В лісах звіра і лісової птиці безліч.

Туди-то приїздив власник цього майна на лови. І тоді в мисливськім замку гучно було і бучно, бо пан Фалдовський любив забавлятися широко, а гості його також.

Саме небаром мали відбутися там такі лови. Чекали тільки, щоб замерзла земля та щоб упала понова5, бо осінь випала дощова, а околиця і без того була мокра. Скрізь багато тепличин і зрадливих баюр, у яких чорти сидять і тягнуть мисливця за ногу. В замочку заздалегідь підновлено кімнати, порозвішувано по стінах килими й зброю, а на полицях порозставлювано дорогий посуд. В пивниці чекали меди й вина, в "аптичці" горілки і наливки всілякі, старий дворецький з ранку до ночі тупцював по дворі, пильно дбаючи, щоб усе було так, як "вельможний пан" люблять. А що доброї забави без гарних жінок нема, так заушники Фалдовського і про них подбали. Вишукали в його добрах кілька гарних дівчат та молодиць і тримали їх у панськім дворі, у Малині, де для них шили розкішні вбрання та приучували, як мають поводитися з панами.

Жертвою того свята впала також Маруся Богатьківна. Прислужники Фалдовського вже давніше помітили її незвичайну вроду, закинули сітку і зловили дорогу рибу. А що в Малині мала Маруся свояків і знайомих, то заздалегідь вивезли її у лісову пустелю. Тут вона була відрізана від світа, бо в лісах не було твердої дороги, а небагато людей знало навіть, де той замочок стоїть і куди до нього дістатися. Запрошені на лови приїздили на конях, їх супроводжували панські гайдуки й лісова сторожа, а через став перевозив їх човном ставничий. Як же тоді дістатися кому до Марусі й як їй думати про втечу?

Сиділа вона, мов пташка в золоченій клітці, з жахом думаючи про тую днину, коли до замочка заїде Фалдовський і почнуться лови. Доглядали її, як зіницю ока, навшпиньки ходили коло неї. Вона зразу сердилася, не хотіла їсти, кидала посудом, грозила, що відбере собі життя, та по кількох днях збайдужіла і здавалося, що змирилася зі своєю долею.

За товаришку дали їй Палажку, підстаркувату вже дівчину, колись красуню і розкішницю панську, тепер, здавалося, жінку, готову на все. Палажка днювала й ночувала біля Марусі й ні на хвилиночку не відступала від неї. "Ясочко моя, королівно заморська, соненько наше красне",— яких улесливих слів не підбирала, з якими тільки прислугами не відзивалася до неї. Маруся гидувала Палажкою, і дивилася на неї, як на свого ворога найлютішого. Але минав день-другий, і стала привикати до неї, тим паче, що Палажка розказувала їй про своє минуле, про свою власну кривду і тим оповіданням розбудила співчуття у серці дівчини.

— Гадаєш, донечко, що я з власної волі настаю на твою честь, що не знаю, який це гріх і кари Божої не боюся? Ні, серце, ні, я мушу. Замкнули мене, як звірюку в клітці, і роби, що тобі кажуть. Та ж із цієї тюрми не то чоловікові, а й миші проти їх волі не вийти. Бачила, який високий частокіл, а за ним вал, а за валом рів, а там вода, як море? І втікай! Куди? Хіба на другий світ. Ми тут, донцю, гірше, ніж у каторзі турецькій.

— То що ж мені діяти, порадьте! — просила, заливаючись слізьми, Маруся.

Палажка мовчала.

— Порадьте, бо голову собі об мур розчереплю.

А Бога ти не боїшся? А життя і вроди тобі не жаль?

— Що мені по зогидженій вроді, що по знівеченім життю — краще смерть нагла!

Ні, дитино, усе-таки життя краще. Знаємо, як воно "тут", а не відаємо, як "там". Життя Бог дав і тільки Бог може його відібрати.

Вечір тулився до стін, а вони притулилися до себе, — не ворогували, спільна недоля подругами їх зробила.

Від ставу така імла насувала, що, здавалося, повидавлює шибки у вікнах У світлиці чимраз темніше ставало. Лиш на коминку букова колода тліла і сичали осикові поліна.

Два жіночі голоси, як дві птахи в негоду, тихесенько квилили. Нарікали на свою недолю, на змарнований талан. Дві людські душі псалом кривди співали: одна, як голуб білий, друга з підбитим крилом, заболоченим і обагреним кров'ю.

— Потерпи, донечко, потерпи, — казала ця друга, — терпіння і біль, це наше жіноче діло. Його нам у житті не минути.

— Терпіння — так, але як із соромом жити?

— Як? — і голоси губилися у темряві. Шукали відповіді й не могли знайти.

Нічний сторож під вікнами довбенькою об дошку калатав, буцім казав: "Чуєте? Я тут. І не гадайте втікати!"

Якесь пугутькало зловіще на старезній липі кричало: "Пігі-пігі!" Сови відзивалися у лісі. Ліс шумів, наче море здалеку грало.

Нестерпно важко ставало на душі, буцім тебе хтось ланцюгами до муру прив'язав: шарпаєш їх, рвеш, гризеш зубами, та перегризти не можеш.

Маруся кинулася на ліжко:

— Збожеволію!

Палажка долонею вуста їй прикрила:

— Бога ради, цить! Тут стіни вуха мають. Лука стежить за нами. Диявол не чоловік. Почує, до темниці замкне. Там — ад.

І притулилася до дівочого теплого тіла і ледве чутно нашіптувала.

— Потерпи, донечко, потерпи! Слухай мене, я тобі не ворог, ми не чужі. Одною мовою одного Бога славимо. Бог милосердний, він твоєї кривди не схоче.

— А от вас скривдили люди.

Палажка стрепенулася, ніби хтось доторкнувся до її старої та все ще болючої рани.

— Зі мною друге було. Я пішла на намову, піддурили мене, розгулялася, розсатаніла, не рівняй мене зі собою, — ти, як лелія біла.

Постривай! Нашим паном, як Марком по пеклі, товче. Він роз'їжджає. А часи тепер небезпечні, — не пора виїздити з двора.

— Ой, не пора... — притакнула Маруся, згадавши свою подорож до Нечаїхи.

— Нині він, кажуть, до Києва їде на якийсь бенкет чи на раду. Мабуть із Тетерею якусь змову готує.

— На кого?

— А на Виговського, на гетьмана нашого, значить. А кожна змова — це непевне діло. Хто вгадає, чим вона скінчиться? Може, Фалдовський з того Києва не вернеться, може і ловів не буде, а тоді... тоді, — і очі її спалахнули вогнем давно пригашеної надії. А по хвилині нашіптувала далі до вуха. — Отож ти не гадай, що тут Фалдовського люблять. Один Лука за ним в огонь і воду пішов би, інші ні. Інші бояться і ненавидять його, бо кому там хочеться сидіти на такій пустелі та ще тепер, коли кругом кипить. Парубкам до своїх хат спішно, до своїх сіл і слобід. Там землю ділять, добро всяке грабують, а вони тут, як заворожені, сидять. Буцім я не балакала з ними, не знаю? Вони тільки доброї нагоди чекають, щоб вихопитися з цього пекла. Навіть воротар, що ключі від брами тримає, навіть старий дворецький. І їм спішно у широкий світ, до дітей своїх і внуків. Потерпи! Бог милосердний, може він твоєї кривди не схоче.

Балакала так переконливо і палко, що Маруся заспокоїлася на хвилинку. Вихована в побожній сім'ї, не могла погодитися з гадкою, щоби Бог дав їй таку кривду зробити. Це раз, а врешті вона ж не сирота безрідна. Має рідню, батькових приятелів, довідаються, що сталося з нею, визволять її. А Борис що? Невже ж він не козак, невже ж він шаблі не має? Не перша вона попала в таку халепу і не перша вилабудається з неї... Добре, що Палажка їй сприяє...

Палажка — з досвідом людина. Якщо до чого прийде, за нею, а не за Фалдовським потягне. Вона ж його не любить, бо скривдив її, понівечив життя.

З тими думками й заснула.

19

День довго не хотів зі сну вставати. Оповив імлою, сонце хмарами прислонив і дрімав.

У Марусиній світлиці було так темно, що Палажка каганець засвітила.

Підновила вогонь на кабиці, докинула дровець і, впевнившись, що Маруся спить, пішла готувати для неї сніданок.

Повіяв вітер, заскрипіла перед вікнами липа, і Маруся розплющила повіки.

Повела перестрашеними очима: де вона є і звідкіля тут узялася? Хотіла зірватися, вибити вікно й летіти наосліп, навмання, на гостроверхий частокіл або у глибокі хвилі ставу.

Такий гарний її сон снився, а так погано збудилася! Снилось Марусі, буцім вона, маленька босоніжка, у куценькій сорочинці стоїть у пасіці й боїться бджіл. Але де не взявся Борис. Причвалав, прив’язав коня біля перелазу, іде. Такий красень, у новій свитці і в смушевій шапці, шабля при боці. Побачив її і руки до неї простягнув, як до дитини, коли хочемо, щоб до нас прийшла, і кликав: "Хойці, ходоньки, хойці".

Накрила повіками очі, бо хотіла ще раз побачити цей дивний, дитяче-щирий сон.

— Ти спиш? — почула голос Палажки.

— Або що?

— Бо я тобі сніданок принесла.

— Зараз встаю.

— Та чого? Там така мряка, зимно, полежи собі ще трошки. Поснідай у ліжку, по панське.

Присунула стілець, накрила рушником, розставила посуд із питвом та їжею і сама на дзиглику присіла.

Маруся бачила, що Палажка якась не та, як звичайно, але не сміла її питати, боялась щось недобре почути.

Аж по сніданку Палажка перша відізвалася до неї:

— Я, Марусенько, щось для тебе маю.

— Що?

— Вгадай!

Марусині чорні брови зсунулися докупи, вузенькі смажні вуста здригнулись. Надумувалася.

— Ні, не вгадаю. Голову мені запаморочило, кажіть, що таке маєте для мене?

Палажка нахилилася і шепнула:

— Лист.

— Від кого? — здивувалася Маруся.

— Не знаю від кого, бо я читати не вмію, але лист писаний до тебе, прихильною тобі рукою.

— Покажіть!

Палажка зиркнула за одні двері, за другі, глипнула у вікна, чи хто не підглядає, а тоді приступила до ліжка. Сіла й витягнула з-за пазухи листок тісно зложеного паперу.

Маруся простягнула руку.

— Ні, дитино. Перше присягни, що не виявиш мене нікому й ніколи, щоб не знати що.

Маруся два пальці вгору підняла:

— Присягаю, що не виявлю нікому й ніколи, щоб там не знати що. Не виявлю, що я від вас цей лист дістала.

І поцілувала золотий, самоцвітами обсипаний хрестик, що його носила на грудях.

Палажка заслонила її собою і всунула папір у руку:

— Читай!

Письмо було дрібненьке, вправне, навіть гарне. Маруся прочитала: "Будь готова. Як почуєш "кукуріку", знай, що то ми. Роби, що скаже Палажка, і не бійся нічого. Все буде гаразд. Бог із тобою. — Прихильний".

— А що там стоїть? — спитала шепотом Палажка.

Маруся ще раз перечитала листа, а тоді Палажка взяла й кинула його в огонь. Згорів, вона попіл поліном загребла.

— Що ти на це? — спитала.

— Сама не знаю, що казати. Чудо якесь, — відповіла Маруся.

— А бачиш? Не казала я тобі вчора? Що, не казала? Бог змилосердився над нами. Над нами, кажу, бо я також піду з тобою. Не хочу тут довше сидіти і до гріха помагати катюзі. Візьмеш мене?

Маруся кріпко обняла Палажку за шию:

— Ще б то ні! Підемо, тіточко, підемо, на ясні зорі та на тихі води, підемо!

І очі її блиснули тією щирою, людською радістю, над яку нічого кращого у світі немає.

— А звідки ви цей лист дістали? — цікавилася.

Палажка знов оглянула вікна й двері:

— Татарин з города по рибу приїхав і привіз від якогось молодого козака. Каже, на такім гарнім коні їхав і вбраний був, мов який князь. А грошей мав, грошей!

Уста до самого Марусиного вуха притулила:

— Вони тут будуть нинішньої ночі. Човен чекатиме на них, брама подасться, пси не будуть спущені з ланців, а найкусливішого з них, Луку, ми також припнемо,— увійдуть...

— Увійдуть! — повторила Маруся й так кріпко стиснула Палажку, що та мало не скрикнула.

— Увійдуть, тіточко, увійдуть! — і з радості то сміялася, то плакала Маруся.

20

Увесь ловецький замочок знав, що Фалдовський до Києва поїхав. Не потребували боятися, що його лихий наднесе.

Фалдовський іноді перед ловами впадав, як буря, щоб оглянути, чи все приспособлене, як годиться. А що вдоволити йому було важко, то на замочку наставав тоді справжній судний день. Кожному діставалося й кожній, не минаючи навіть Палажки, колишньої любовниці пана. Фалдовський лаявся, бив і грозив, що живцем із них шкуру постягає і що їх у ямах погноїть. Тільки Лука й старий дворецький виходили ціло. Дворецький тому, що на руках виносив "панича", а Лука, бо був Фалдовському вірний, як найвірніший собака.

Нині вони могли спокійно відітхнути, могли навіть погуляти дещо. І так роботи нема. Татарин із рибою від'їхав, на лови не підуть, бо мряка така, що замість у цапа неважко стрілити в чоловіка, залишалася хіба щоденна крутанина на обійстю.

Як звечоріло, дворецький попросив до себе Луку.

Лука прийшов виголений і вимитий, вус йому так стирчав, що сорока могла б на ньому сісти. Був це мужчина літ п’ятдесяти, невисокий, плечистий, червоний на виду, з маленькими хитрими очима, з обличчям

без виразу й без характеру. Загальне враження: хитрість і жорстокість... Лука Лукавий.

От цими то прикметами він і здобув собі ласку й довірливість свого пана. Хитрий був, як лис, а жорстокий, як рись. Ніяких мук не жахався.

Хоч за вірну службу доробився гроша, але на дурничку все-таки був ласий; до дворецького наввипередки біг, бо там можна було смачно з'їсти й добре попити.

А нині ще більше, ніж коли, бо дворецький чогось був гостеві особливо радий. Поставив куропатки, казав насмажити млинців, не пожалував доброго меду, а що найважніше — зготовив такого спотикача, якого тобі й у Києві не подадуть.

— Що вип’єш, те й твоє,— приговорював, наливаючи чарку Луці.

Лука випив одну, другу, десяту. Ледве очима кліпав.

По вечері сіли грати в кікса6. Щастя сприяло. Виграв декілька золотих, а виграти таки любив.

Вдоволений і розохочений ледве заліз до своєї хати і, не розбираючись, заснув. Жінки не мав, ключниця його доглядала. Прийшла, зняла чоботи й потягнула за вус:

— Але ж бо стирчить, як дріт.

Витягнула з кишені ключі й пішла. Знала, що Лука рідко коли впивається, але як уже підкропив собі, то можна було з гармати стріляти — він спав.

Ключниця була з тих, що й Палажка, і як Палажка свою пана, так вона Луку любила. Чекала тільки нагоди, щоб відплатитися йому за те, що з нею зробив. Нагода траплялася нині.

Дворецький був тут ні при чім. Він вряди-годи запрошував Луку до себе, а нині гостив його, сам не знаючи, чому якраз нині. Так підшепнула Палажка. Казала, що пан не приїде й що погано надворі, гак чому б їм не розвеселитися трохи? Дворецький розвеселився і також спав, як новонароджена дитина.

Ключниця до Палажки прибігла.

— Мій спить, як би макового вивару напився. Підкропила собі собака. Не збудиться аж до ранку.

— А що? Маєш? — спитала довірливо Палажка?

— Маю, — відповіла коротко ключниця й дзенькнула під запаскою ключами.

— А якби так Лука збудився?

— Так що! Скажу, що впився, як свиня, і ключі на подвір'ї згубив, а я знайшла. Велика річ!

Маруся голову до подушки притулила й удавала, що спить. Най вони балакають собі в чотири ока.

— Перевізник знає? — спитала Палажка.

— Він наш.

— А воротар?

— Також.

— А парубки?

— Готові.

— Усі?

— Ні. До двох я й не приступала — непевні.

— А може б спробувати?

— Не треба. Кажу тобі, непевні. Ще нароблять крику, розбудять Луку й попсують усе діло. Най буде бій. Так краще. Всі вдаватимуть, що б'ються. Але наша візьме. П’яних пов’яжуть, як баранів. Луку також.

— Але вбивати не треба. Гріх. Бог не поблагословить діла.

— Авжеж, що вбивати не треба. Хоч, правду сказати, Лука заслужив собі на кару. Чи мало він намордував людей?

— Нехай його карає Бог, не ми.

— Нехай.

Пошепки переговорювали з собою, наслухуючи, чи не почують знаку.

— Ти вже зібралася?

— Так. А ти?

— Я також. Не забрала всього, лиш цінніше.

— Авжеж. З тягарем утікати важко.

— Важко. Нехай Фалдовський подавиться нашим добром.

— Для тих, що по нас прийдуть, матиме.

— Якщо не згорить двір.

— Не треба, щоб горів! — зжахнулася Палажка. — Ще в Малині побачать заграву і побіжать.

— Або я кажу, що треба! Та знаєш, як воно буває: є мала іскра, а велика пожежа.

— Мала іскра, а велика пожежа... — повторила Палажка й палець до уст приткнула: — Цить!

Наслухували. Здавалося, що чують удари весел і плюскіт хвиль. Нараз "кукуріку!" й обидві зірвалися на рівні ноги.

— Марусенько, вставай!

Марусі світ закрутився в очах. Кров ударила до голови, серце билося у грудях, наче пташка у жмені, ноги зробилися важкі, мов викуті з криці.

Палажка накинула на неї тхорами підбиту свитку, насунула на голову соболеву шапочку:

— Ходім!

Дівчина хиталася, як п'яна. Переживання останніх днів виснажили її до краю.

— Палажко, я не можу...

Палажка вхопила її за руку й витягнула з хати. За той час ключниця побігла до дімку, в якім мешкав Лука.

Домик потопав у темряві. Повернула двічі ключем, замкнула вхідні двері, а ключ кинула геть.

— Спи, чорте, спи! Бодай ти не збудився!

Побажавши в такий сердечний спосіб свому властивцеві "доброї ночі", прибігла на ганок, де вже на неї Палажка з Марусею чекали.

— Хутчіш! Хутчіш!

І три жіночі постаті пустилися доріжкою до брами. Мали ще перейти яких двадцять кроків, коли нараз нічний сторож Панько заступив їм дорогу (Ах, вони забули про нього!)

— Ви куди?

— А тобі що до того? Пускай!

— Мені не казали нікого вночі випускати.

— Дурний! Я тобі кажу: пусти!

— Не пущу!

— Мусиш!

— Люди, сюди до мене! Хто в Бога вірує, ходи! — кричав Панько.

Дерся, як би з нього шкуру дерли. То не він кричав, лиш страх, той страх, що сидів у його душі від дитини, страх перед панським гнівом і перед лютою карою за несповнену службу.

— Павле, Пилипе, Хомо, сюди!

На його крик заспаний воротар висунувся із своєї нори. Протирав очі.

— А хто тут, га? Чого верещиш? — повернувся до Панька. — Чого людей поночі тривожиш?

— Утікають.

— Хто, де, куди? Що тобі привиділося, сліпцуне?

— А от вони... — і Панько тягнув ключницю за руку. Воротар удавав, що помагає Панькові.

За той час Палажка з Марусею добігли до брами. Палажка кулаками і носиком чобота гримала до неї:

— Ми тут! — кричала. — Ходіть!

— Відчиніть! — відповіли їй голоси з-поза брами.

— Не маємо ключа, скачіть через частокіл.

За брамою нараджувалися хвилину. Аж почувся голос Босаковського.

— Борисе, ставай мені на плечі! Хутчіш! Так... Скачи!

— Заждіть ще, заждіть! — спинила їх Палажка, бо пригадала собі, що коло комірки лежить огнева драбина. Притягнула її скоренько й приставила до паркана.

— Лізьте тут! — гукнула. — Тут є драбина!

За хвилину на паркані появився Борис, за ним Уласенко, а там і другі. Один за одним зіскакували на землю й відбивалися від неї, як м'ячі. В саму пору прийшли, бо від стаєн уже парубки Фалдовського надбігали. Наперед якраз ті два, що їх ключниця у змову не втягнула. На дворі було так темно й імлисто, що нічого побачити не могли. Чули тільки знайомі їм і незнайомі голоси, але що тут сталося, ніяк не могли зрозуміти. Лиш коло Панька й воротаря ліхтар кидав невелике не дуже ясне кружало світла. Ключниця усе ще шарпалася з Паньком. То він її, то вона його перемагала. Сторож був старий, у важких шкапових чоботях, вона жвава і в легких чобітках; він як медвідь, вона — як дика кішка, обоє задихані, облиті потом, останніх сил добували. Але як парубки Панькові на поміч надбіжать, то вона пропаде й може все пропаде з нею, — погадала собі.

— Палажко, поможи! — крикнула. — Поможи!

Палажка вхопила Уласенка за руку й потягнула його в той бік.

Уласенко прибіг, відтрутив воротаря направо, Паньком друлив наліво, увільнив ключницю, а сам проти парубків повернувся.

Противники не бачили себе, тільки чути було свист Уласенкової шаблі. Парубки відбивалися хвилину — один колом, вирваним із плота,

а другий ціпилном, вхопленим наскорі, але побачивши, що навіть оба разом не дадуть тому одному ради, дали ногам знати.

— Розбишаки на двір напали! Рятуйте! — верещали, подаючись у напрямі своїх стаєнь.

Воротар удавав сильно потовченого. Качався по болоті і стогнав:

— Ой, люди, ой, гину, конаю. Рятуйте!

Але ніхто навіть не думав про нього, так само, як і про Панька, що рачкував до криниці, щоб вгамувати спрагу й обмити рани на лиці й на обох руках, бо ключниця у розпачливій боротьбі його скусала й подряпала.

Борис кинувся до Марусі.

— Марусе!..

— Борисе! — і обімліла, повалилася в його обійми.

— Води! Води! Скоріш!

— Несіть її до хати!

Борис не йшов, а біг за Палажкою до ганку й мов дитину, ніс на руках Марусю. Не так уявляв собі зустріч. Не так. А все ж таки радів, що вона є, що не пропала, що чує її біля себе.

— Марусе, відізвись! — благав.

Мовчала.

— Скоріш! Скоріш! — принаглював Палажку, щоб відчинила двері.

У Марусиній світлиці все ще горів огонь, а на столі стояли залишки неприбраної вечері.

Борис поклав Марусю на постелю. Скоренько роздягнув її, Палажка розщіпала сорочку. Рятували обімлілу. Маруся лежала, як мертва.

Палажка пригадала собі, що в суміжній світлиці, у дворецького, є аптечка, і скочила туди.

Дворецький лежав одягнений і хропів, "жидів возив". Палажка скоторгала його: "Вставай, старий!"

— Не хочу. Відчепись!

— Мусиш!..

Здивовано подвився на неї: "Що сталося?"

— Вставай і відчини аптечку. Маруся обімліла.

Витверезився відразу. Дістав якусь пляшчину й потупцяв за Палажкою.

— А це хто? — спитав, побачивши Бориса.

— Марусин суджений, — відповіла Палажка, вириваючи пляшчину з рук дворецького.

— Скільки крапель?

— Десять, — відповів, протираючи очі.

Палажка відчислила десять крапель і піднесла ложку до Марусиних уст. Маруся підняла повіки: "Борис? Тут? — спитала здивовано, — ах як я довго спала, який гнітючий сон!"

— Це не сон, серце, а правда. Але не бійся, бо я біля тебе. Не дам тебе нікому й ніколи, ти моя! — і припав до неї.

Дворецький повалився на лаву: "Я труп" — застогнав, зрозумівши, що сталося.

— Оживеш, не бійся, оживеш, — потішала його Палажка.

На порозі появився Босаковський. В одній руці шабля, а в другій пістоль, ще курилося з нього.

Задиханий, заболочений, незагоєна рана відновилася, але весь сіяв.

Шаблю полою обтер, пістоль заткнув за пояс і, підкручуючи вус, на три кроки до ліжка Марусі приблизився.

— Називаюся Валентий Босаковський, — промовив голосом, у якім задоволення і гордість зливалися в одно.

Маруся глянула на нього й мало не крикнула зі страху.

— Мій прибраний дядько, — заспокоїв її Борис. — Йому ти завдячуєш своїм рятунком.

— Богові милосердному дякуйте, мої кохані, не мені. Богові милосердному, — відповів Босаковський.

— Спасибі тобі, лицарю хоробрий, — прошепотіла Маруся, а Босаковський у пояс поклонився: "Радується серце моє на вид такої гарної та гречної панни. Сподіваюсь, добрими друзями будемо, якщо Борис дозволить, бо я (пощо правду таїть) велике щастя у жінок маю, дуже велике".

Маруся здивовано глянула на Босаковського. Ніяк не могла зрозуміти, щоб це була правда. Він і кохання?

Але не виявляла того словами, а Босаковський дальше балакав: "Тільки погано, що ти, панночко, така тендітна. Не ті часи, щоб пеститися можна. Нам у дорогу пора!"

— Маруся з радості обімліла, — боронила її Палажка. — З радості і вмерти можна.

— Та ще, коли побачиш такого козака, як мій Борис, — жартував Босаковський.

— Я — труп, — почулося з кутка. Всі озирнулися в той бік. Там сидів дворецький. Немов від стужі тремтів.

— Я — труп, — шимшикав посинілими губами.

Босаковський поклепав його по рамені. "Такі трупи в мене ще козака танцюють".

— А мені вже пси похоронного марша грають, — жалівся старий, — бо ваша милість пана Фалдовського не знають.

— І не потребую знати. Такі пани в мене у грубах палять, навіть ще кращі.

— Фалдовський з мене живцем шкуру стягне.

— А я з нього лій накажу стопити. Не бійся, старий, ще я його в Києві у свої руки дістану. Навіть не гавкне собака! Бач, що він із дівчатами робить, чорти б його пороли.

— Пана Фалдовського важко в руки дістать. Він не будь-хто.

— Знаю, знаю, він із Тетерею знюхався: яке їхало, таке здибало: виплодки диявольські, грішники старі, нерозкаяні. Край, як одна велика рана, народ кривавиться, а вони собі в Києві бенкетують і по своїх дворах гареми заводять. Гірш, ніж гареми. Хіба би Бога не було, коли б їм це безкарно вдалося.

Дворецький слухав і рукою сльози втирав.

— Чого ж ти плачеш, старий? Кажу тобі: не бійся. Я не я буду, коли Фалдовському не зроблю капут.

— А де ж я тоді подінуся, нещасний?

— Зі мною підеш. Зроблю тебе дворецьким в одній із моїх палат. Заживеш, старий, заживеш! А як не хочеш, то тут тебе залишу, як мого управителя, бо я зайняв цей замок і тримаю його. Він мій. Але перше кажи ти нам дати чогось на зуб: маринованої риби, копчених рябчиків, або хоч би вуджених гусячих лапок, щось такого. А попити також. Але хутко! Бо мені вже в череві гуркотить... Простіть! — звернувся нараз до Марусі. — Вихопилося грубе слово. Погана воєнна звичка.

Дворецький побіг. Заспаний хлопець приніс глечики й тарілки, дворецький наливав келихи старим вином: "Що вип'ємо, то наше", — приговорював своїм звичаєм.

Босаковський став і кашельнув.

— Щоб ви здорові були! — сказав, звертаючись до Бориса й Марусі. — А найстаршого сина моїм іменем назвіть, най хоч тільки спомину лишиться по мені. Дуже я радий, що ви знов укупці, але тепер тримайтеся мене кріпко, щоб вас удруге який чорт не розлучив, бо не знаю, чи пішло би вам тоді так легко, як нині. Та, не забігаючи вперед,

лиш вдоволяючись хвилиною, бажаю вам із глибин мойого щиро вас кохаючого серця сто літ життя!

— Vivant! Ad multos annos!7, — шамшакав дворецький.

Йому, мабуть, також навкучило сидіти на чортовім острові, тому й рішився прийняти службу в Босаковського.

— Вип'ємо тоді... — почав, та не докінчив, бо на подвір’ї зчинився крик і гук нестяменний.

Це люди Луки Лукавого, гайові й побережники, що якраз тоді прийшли до нього по прикази на лови, побачивши, що сталося, зчинили крик і вереск на цілий острів. "Хто живий, вставай, бандити на двір напали!"

Котрийсь стрілив, раз і другий. Заіржали коні, заревіла худоба, розкричалася стривожена птиця. Зчинилася метушня така, що не дай Боже!

— Де пан Лукавий? Де він? Шукайте його! — кричали гайові. Виважили двері до спальні й розбудили сплячого. Витріщив на них заспані, кров’ю набіглі очі й розкричався сердито: "Хами, мурло, як ви смієте мене будити?" Виправдалися й сказали, у чім діло. Вірити не хотів, гадав, що це якийсь підступ, що хлопи підняли бунт проти нього й проти Фалдовського, грозив, що їх на палі посадити велить. А вони присягалися і наглили, щоб скоріш вставав, бо бандити його в постелі заскочать.

Одягнувся хутенько, вхопив шаблю в одну руку, а в другу пістоль і вже хотів із диким вереском вискочити до сіней, коли нараз погадав собі щось і зашипів: "Тссс! Залишіться тут, підіпріть добре двері й сидіть тихо, поки вас не покличу. А як гукну — біжіть до мене мерщій!"

Йому ще, мабуть, хміль не вивітрів із голови, бо по тверезому не наражав би себе на таку небезпеку, лиш утікав би з життям. Але горілка, а може й свідомість влади, яку мав у руках, казали йому йти й обороняти прав і добра свого пана. Лука так привик був до злочинів Фалдовського, що в них нічого злого й злочинного не добачав. Злочинцями на його думку, були ті, що на двір пана Фалдовського напали. Тому, як побачать його, Луку Лукавого, дадуть знати ногам і підуть звідки прийшли. Він не знав, що сталося у дворі й певний був своєї рішучої переваги. Тому-то й увійшов гордо й бундючно, а побачивши невеличке товариство за столом, з Палажкою, ключницею, дворецьким і Марусею, осатанів. "Повії!" — крикнув, звертаючись до жінок, а на Босаковського гукнув:

— Бандит!

— Ти бандит! — відповів цей спокійно, — а я шляхтич, Валько Босаковський, якщо хочеш знати, — і витягнув шаблю.

— Дядьку, лишіть мені його, — попросив Борис і добув своєї. — За Марусю! Він її повією назвав, — лящіло йому в ушах. Лука не чекав, поки зложиться Борис, перший на нього напер. Удар був настільки сильний, що міг голову розчерепити надвоє, коли б Борис не відбив був його рівно й мітко. Ще раз зложилися, і ще.

Ніхто до цього двобою не мішався. Усякий розумів, що це Борисове діло. Він за Марусю відплатить, за все, що вона витерпіла від Луки. А Борис це ще краще розумів, ніж інші.

— За Марусю! — лящіло йому в ушах і додавало сили й відваги, бо одного й другого треба було, щоб витримати напір Луки.

Лука, хоч не цілком ще тверезий, виявив себе рубакою, яких небагато. Але ж бо й шаблю мав не будь-яку. Друга під Борисовим ударом розлетілася б давно, а його лиш жалісно дзвеніла.

Але й Борисова не з гірших була. І вона витримувала удари й завдавала їх так, що ціле товариство дивилося з насолодою на ту мистецьку гру.

— Наступай, Борисе! Наступай! — гукав палкий Уласенко.

— Не слухай, ще не пора! — перечив Помело.

Фтерапонт з ноги на ногу переступав. Конче хотів іти Борисові в підмогу, але його стримували за полу, бо як двобій, то двобій. Навіть із Лукою Лукавим треба битися, як лицарський закон велить. Та, мабуть, другої гадки був сам Лука. Почувши, що сили його слабнуть і побачивши, що Борис від оборони переходить до наступу, крикнув на своїх людей:

— У сіни, в сіни біжіть мерщій! — і назадгузь відступив у сіни, де було більше місця до бою.

На той крик кількох хлопів переступило поріг.

— То ти такий! — гукнув тоді Босаковський. — Ми з вами по-козацьки, а ви з нами хочете по-лайдацьки? Провчимо ми вас!

За Босаковським пішли Фтерапонт, Уласенко, Помело й Борис.

Небагато мали роботи.

Люди Лукавого були добрі стрільці й славна лісовики, але до бою на шаблі не звичні. Та й шабель не стало для усіх. З ломаками й гарапами наступали. То прискакували, то відскакували назад, бо Босаковський із своїм товариством стояв, як мур і не припускав їх ближче. "Бий, ріж, коли!" — верещав Лука Лукавий, усе ще напираючи на Бориса. А за той час Помело рубонув одного з гайових у лікоть правої руки так, що той свою шаблю випустив із жмені, засичав із болю, скрутився й подався назад. Уласенко другому завдав дві рани в голову й одну в ліву руку.

Цього облила кров, повалився на землю й піднятися не міг. Фтерапонт направо й наліво молотив. "Чортові прислужники, помічники лиходієві, ось ваш кінець!" — приговорював.

Люди Лукавого навіть незчулися, коли в сінях покотом лягли. Стогнали, зойкали й кликали рятунку. Двох їх із меншими ранами ногам дали знати й вискочили надвір, один дверима, а другий вікном.

Борис Лукавого кінчив.

— За Марусю, за її недоспані ночі, за її кривду й тривогу! — нашіптував йому якийсь голос до вуха. Він не був палкий і кровожадний, до бійки не спішився, але як його присилували вхопити шаблю в руку, то володів нею, як старий, справжній мистець. Загнав Лукавого у глухий кут, припер до муру й по довгих зусиллях так сильно по голові черкнув, що цей кинув собою, заревів, мов ранений тур, і простягнувся, як платва.

21

— Їдьмо, панове товариство, їдьмо! — крикнув Босаковський, обтираючи шаблю полою. — Бог свідком, що я цеї крові не хотів, але що ж, приневолили нас до бою.

— Добре йому так, собаці Лукавому, — зауважив Фтерапонт. — Другого такого катюги в світі нема. От коли б ми ще до Фалдовського дістали, то й було б, але...

— Дістанемо, дістанемо, — потішив його Босаковський. — А тепер на човни, панове товариство, на човни!

Насамперед посадили жінок, а з ними Бориса. На другий човен скочив Босаковський, а за ним Уласенко й Помело.

— А я що, від мачухи? — гукнув Фтерапонт і з таким розгоном стрибнув поміж них, що човен мало не набрав води.

— А щоб ти так у пекло скакав, чортів сину! — закляв Босаковський, втираючи рукавом лице, оббризкане водою. — Ти своєю смертю не згинеш, кажу тобі. За кару бери весло й греби, каторжнику якийсь!

Заки вони так перемовлялися, челядь примістилася у третім човні; заскрипіли весла, плеснула вода й товариство увильнуло в імлу. Не бачили й не чули нічого, мов на другий світ перевозилися у тих човнах. Лиш деколи зашелестів сухий очерет і наплохані галки, як чорні духи, перелітали з одного берега ставу на другий. Борис пригорнув Марусю до себе й кутав її у свою бурку, бо ніч була вогка й зимна.

— Змерзла? — питав.

— Також! Ти мене грієш, — і тулилася ще ближче.

— А не хвора? — турбувався козак.

Дівчина мовчала.

— Не хвора? — повторив тривожно.

— Видужаю при тобі. — І нараз: "Ах, яка я щаслива, Борисе, яка я щаслива!" — скрикувала, забуваючи про небезпеку. "Цить!" — і поцілунком затуляв їй уста. "Гадаєш, що я був коли такий щасливий, як нині?". "Але я без тебе пропала б, пропала би навіки, бо вони мене тут, як птаху в жмені, тримали. За поріг вийти не смій, як у гаремі якім".

— Не згадуй! — перебив Борис. — Богові милосердному дякуй, що ми з Босаковським впору довідались про тебе, — от що!

— Дякую і дякувать не перестану, — відповіла Маруся й задумалася. А тоді нараз: — Але чого цей Босаковський такий страшний? Я мало не вмерла, побачивши його. Господи! Як він глипає тими очима.

Борис усміхнувся.

— Хоч страшний він, дитино, та добрий. Ти не знаєш, яка золота душа сидить у тім страшнім тілі.

— Палажка також добра, — щебетала Маруся. — Коли б не вона, то... я, то... я життя собі відібрала б.

— Не кажи! — перебив її Борис. — Слухати страшно.

— А перетерпіти те все?

— Ображали тебе?

— Ні. Догоджували. Але та непевність, Борисе, тая непевність! Я знала, що мене чекало, коли б так був Фалдовський приїхав. Гу-у!

— А яким же ти способом, моя пташечко, тим катюгам у руки попала?

— Гадаєш, що знаю? У сні на хату напали, вхопили мене, на коня і повезли. Очі мені затулили й уста, щоб я не бачила нічого й не кричала. Кажуть, Лука не одну таку жертву на своїй совісті мав. Найкращих дівчат вишукував і поривав.

— Чув я про це. Фтерапонт мені розказував. Носив вовк, понесли й вовка.

Маруся з острахом глянула на Бориса.

— Ти його вбив? — спитала, відсуваючись від нього.

— Не знаю. Шаблею по голові черкнув. Чи розчерепив, не можу певно сказати.

Маруся посоловіла. Мовчки дивилась в імлу.

— Чого задумалася, Марусе? — мов із сну збудив її Борис.

— Страшно, що через мене чоловік погиб.

— А, такий чоловік! — потішив її Борис. — Та й дитина ж ти, дитина! Свого найлютішого ворога жалуєш.

— Бо я християнка, — відповіла, зітхаючи, Маруся.

На другім човні Фтерапонт злегка Босаковського за рукав сіпнув:

— Спите?

— Або що? — кинувся Босаковський.

— Бо я вас хотів спитати, як воно з тим конем буде?

— З яким конем?

Фтерапонт хитро всміхнувся:

— Буцім не знаєте, з яким?

— А таки що не знаю, про котрого ти белендиш, про того, що на нім вчора їздив, чи про того, що я тобі у своїх "майонтках" обіцяв.

— Про того першого, — притакнув Фтерапонт, — бо другого, то я вам дарую.

Босаковський з-під лоба на нього подивився і сплюнув.

— Тю, також приплентались собачка, — пробурмотів до себе.

— Як кажете?

— Кажу, що видно, що ти до академії ходив.

— Три роки.

— А поза академією?

Фтерапонт хотів числити, та Босаковський не дав. — Облиш! І так своєю смертю не згинеш.

— Чому?

— Побачиш, чому, а тепер ось маєш цього дуката, що я тобі обіцяв. Знай, що Босаковський не бреше. Як обіцяє, то дасть.

Фтерапонт хухнув на блискучу монету і впустив її у свою кишеню, як у море.

А тоді знов простягнув руку. "Одного?"

— А невже ж я тобі десять обіцяв?

Фтерапонт почухав потилицю:

— Ні, але один то не до пари, а ви, мабуть, хочете, щоб Борис із Марусею у парі жили.

Босаковський покрутив головою. "Люди добрі! Багато я всякого народу бачив у світі, скільки лиш тієї наволочі у своїх "майонтках" маю, але такого пройдисвіта, такого пиворіза, такого мантія, як оцей Фтерапонт, Їй-Богу, не доводилося стрічати".

— Гі-гі-гі! — засміявся, мов жеребець заіржав, Фтерапонт. — Гі-гі-гі!

— На маєш другого, на! Але скажи ти мені, звідкіля такі жевжики беруться у світі?

— Батька й мами питайте, — відповів сумно й неповинно зітхаючи Фтерапонт. Але нараз стрепенувся цілий, повернувсь поза себе й насторожив вуха. — Чуєте?

— Що?

— Гукає хтось. О, о, як дереться. Перевізника кличе.

Крізь імлу справді залітав грімкий сердитий голос, буцім бугай у комишах гукав.

— Човен, чорте, давай! Хутчіш, дияволе, хапайсь!.. Гей!

— Стій! — гукнув Босаковський на своїх людей, і човни загойдалися на плесі. Вони були на яких сто ударів веслом від берега. — Причалюйте, не там, де звичайно, лиш там, де ми коней залишили. (Він боявся, щоб ворог коней не займив, бо тоді погано пришилося б).

— Коли ж бо там болото, — відізвавсь перевідник, що знав берег великого ставу, як своє власне обійстя. — Загрузнемо, а жінки то хіба потопляться у болоті.

— Нічого! — відповів Босаковський. — Жінок перенесемо на руках, гони! — І гребці повернули човнами вправо.

— Борисе! Що це? — шепнула тривожно Маруся.

— Нічого, серце. Хтось до замочка йде. Човна гукав.

— Може це Фалдовський?

— А хай і десятьох таких, як він. Поки я з тобою, не лякайся.

Човни в комиші увильнули. Вужами пересувалися крізь них і заривалися носами в болото.

— Ще трохи, ще! — кликав Босаковський. Гребці поперли веслами й зупинились. — Дальше годі!

Борис ухопив Марусю на руки й вискочив із нею на берег. Обіймила його за шию.

Простелив бурку, посадив її і вернувся по Палажку. Але Палажка не згірше козака перелетіла птахом із човна понад грязюку на твердий берег.

За хвилину цілу товариство сиділо, притаївши дух у собі й чекало на Фтерапонта, що пішов був по коні. Серця билися тривожно. Навіть Босаковському ставало ніяково на душі. Коли би так самі хлопи, то нічого було б, але тут і жінота з ними. Велику відповідальність брав на себе.

А Фалдовський не гукав на перевізника, а ревів, як ранений тур.

І не з одного місця його голос лунав. Знати бігав уздовж берега, ніби ним чорт гонив. І не сам він кликав. Кілька голосів нараз гриміло, аж відгомін нісся далеко лісами, аж дерева шуміли: "Човен подавай, чорте, човен!"

Маруся тулилася до Бориса. Борис шаблю стискав. "Чого боїшся? Цить!"

Перевізник хотів човни відштовхнути від берега, але Босаковський не дав. У нього була гадка, що коли б так Фалдовський наскочив на них, поки Фтерапонт з кіньми поспіє і коли б виявилося, що в нього стільки людей, що не можна їм буде ради дати, тоді на човни й на замочок вертай. А там поборемося!

Але й до того не дійшло. Задудоніла земля, і табунець коней виринув із густої, як молоко, імли.

Перевізник відштовхнув човни, й Босаковський гукнув:

— На коні!

Борис скочив на свого, Фтерапонт підсадив Марусю. Борис посадив її поперед себе й торкнув коня. Кінь рвонув з місця.

За ним летіло товариство. Навіть перевізник, навіть старий дворецький.

Цей чомусь близько Босаковського тримався. Мабуть, у його розум і хоробрість найбільше вірив. Хоч старий, але коня кріпко тримався. А все ж таки постогнував своє тривожне: "Я труп".

— Хіба упир, бо трупи так на конях не їздять, — відповів йому Босаковський.

— Труп, якщо нас Фалдовський наздогонить.

— Невже ж це він гукав?

— Питаєте? Я його голос знаю. Ніхто так сердито не кричить.

— Але ж бо Фалдовський до Києва поїхав.

— Мав їхати, та, мабуть, розгадався. А може вже й вернувся, Бог його зна!

— Не Бог, а чорт.

— Хай буде чорт. Та він мене на табаку змеле.

— Якщо я з ним того перше не зроблю. В мене такі пани, як твій Фалдовський, у грубах палять. Ще кращі.

— Що мені з того!

— Не крякай, старий, та не страш жінок. Ще котра з коня упаде.

— Не бійся. Вони їздять, як які амазонки. Мало то з Фалдовським назганялися по лісах і дібровах, поки йому не набридли.

— Чорти б на нім їздили, — закляв Босаковський і озирнувся. Задиханий Фтерапонт під'їхав на спіненім коні: "Пане мій!"

— А чого тобі?

— Женуть за нами!

— Так що?

— Не втечемо.

— Дурний ти, хлопче. Коні маємо добрі.

— Але Фалдовського кращі.

— Так, так, — обставав за Фтерапонтом дворецький. — Таких коней, як пан Фалдовський має, у цілім околі не знайдеш.

— Мабуть, ти добрих коней зроду не бачив, якщо таке верзеш. У моїх "майонтках"... — але не докінчив, бо Фтерапонт знову його за рукав сіпнув.

— Чуєте. О! — і зупинилися на хвилинку. Наслухали. Погоня дійсно була недалеко. — Але й до слобідки близько. За півгодини будемо, — заспокоював Босаковський збентеженого Фтерапонта й перестрашеного дворецького.

— Так, але в слобідці Нечаєва, — зауважив Фтерапонт.

— Правда, — притакнув Босаковський. — Та не сама. З нею Улас і дядьки, а слобідські люди також на нашому боці стануть. Зробимо Фалдовському капут, най лиш у слобідку вскочить. Вперед!

— Заждіть! — спинював його Фтерапонт.

— Чого ж ти ще? — кинувся Босаковський.

— Нам у слобідці бою починати небезпечно. Кругом землі Фалдовського, як не теперішні, то колишні. Він скрізь своїх посіпак має. На його крик злетяться, як круки.

— Так що ти тоді гадаєш?

— Гадаю, що краще зараз покінчити з Фалдовським. Борис із жінками хай їде у слобідку, а ми тут ворога зустрінемо. Й або він вийде живим, або ми. А за той час тії там у слобідці приспособляться до бою. Не бійсь, старий Улас бувалий чоловік.

Босаковський вислухав уважно. "Правда твоя, — притакнув головою. — Так буде краще". І під'їхав до Бориса.

— Гони з Марусею у слобідку. Палажка й ключниця поїдуть також.

— А ви? — спитав Борис.

— Ми тут зупинимо погоню.

— Так зупиняймо разом. Разом почали, разом і кінчаймо.

— Не балакай багато. Слухай, що тобі кажуть! — гримнув на нього Босаковський.

Жінки також хотіли залишитися, бо вони від чоловіків не гірші, але Босаковський і на них нагримав, і вони, раді не раді, пустилися за Борисом у напрямі слобідки.

— А тепер, — і Босаковський повернув свого коня головою до їздців, — тепер ми, панове, не потребуємо турбуватися жінками, постоїмо ж тоді за справу по-лицарськи.

— Постоїмо! — залунало кругом.

— Так тоді ти, Уласенку, станеш із челяддю ліворуч дороги. Пістолі наготуй, як над’їдуть, пали! Тільки не в коней ціляй, а вище, у їздців. Вистрілиш — пістолі за пояс і до шабель. Не жалуй їх, лихого батька синів. Направо заганяй, у ярок, до озерця поганих. Розумієш? А ми з Помелом і Фтерапонтом заступимо їм дорогу, щоб не втекли. Рушай!

Мовчки і в один мент сповнили приказ. Подались на кілька кроків від дороги й, мов умуровані, стали. Густа мряка закрила їх собою. А Босаковський із Помелом і Фтерапонтом пігналися вперед. За хвилину вернулися, навернули коней і поїхали знов. Так декілька разів то їхали, то верталися, щоб Фалдовський не погадав собі, що вони втекли кудись на боки або зачаїлися на нього. Буцім приманювали його, буцім кликали: "Ходи, ходи!"

І Фалдовський не йшов, а летів, як буря. П’ятьох стрільців і стільки ж двірських гайдуків за ним — най вірніші слуги, а краще сказати, товариші його наїздів, нападів і всяких інших злочинних затій. Одчайдушніших смільчаків і жахливіших головорізів на десять миль в окрузі не було (бур’ян, що виріс на бій-полях, щедро политих людською кров'ю).

Не в одній важкій пригоді вони із своїм паном бували. Другі головами наложили, а вони, обтяжені кривдою людською і з новими гріхами на своїм чорнім сумлінні, щасливо до лісового замочку верталися. Але найбільше щастя мав таки сам пан Фалдовський. Не було такої небезпеки, якої він жахнувся б, не було такого поганого діла, на які він не пішов би, щоб заспокоїти свій голод вражень і жадобу розкоші та наживи. Про нього й чутка пішла, що його ні куля не влучає, ні шабля не береться, бо він дитиною у зачарованих зелах купався і в невинній крові. Тому-то й такий кровожадний тепер. На кілька миль кругом він був необмеженим паном. Робив, що хотів, і ніхто йому не смів противитися, бо на такого він або наїзд учиняв або при дорозі засідав і право собі творив, як на Заході за Середньовіччя бувало. За часів покійного Хмеля присмирнів був дрібку, крився, а навіть утікав перед помстою черні, але

почувши, що гетьман занедужав тяжко, вернувся і дальше знущався, над ким хотів: "Примучував супротивників своїх і неслухняних послуху вчив", — як він любив казати.

По смерті Хмельницького вдавав, що з Виговським тримає, але на ділі де тільки міг підставляв йому ногу, бо не хотів твердої гетьманської влади, яка поклала б край його безмежній сваволі. Тому-то й злигався з Тетерею і вкупі з ним працював на шкоду цілого роду Виговських. Де треба було, то вдавав, що за Юрасем стоїть, бо Юрась покривджений Виговським, а по правді, то не тільки Юрася, а й усіх Хмельницьких ненавидів цілою силою своєї нелюдської душі.

Нині він дійсно вибирався у Київ на якусь тайну раду, але по дорозі стрінув татарина, що віз рибу з його ставів, спитав, що на замочку чувати й слово по слові довідався, що там щось недобре клюється. Татарин якось вибрехався, ще й на могорич від щедрого пана дістав, і Фалдовський замість у Київ почвалав "на острів розкоші", як він любив про свій острів казати. Щастя, що скоріше не поспів, а то захопивши човни, міг у замочку вчинити із змовниками найкривавішу розправу, бо був це чоловік, який ні стриму, ні впину не знав.

Але ще й тепер, здоганяючи "хамське кодло", що посміло торкнутися його добра, він був певний перемоги. Все йому щастя сприяло, чому ж мало би нараз відвернутися від нього? Не бачив ніякої причини.

— Провчимо тих чортяк смердячих, ту наволоч хамську! — вигукував, підбадьорюючи своїх вірних людей.

22

Гнали, як за зайцем хорти. Фалдовський не жалів коней. Мало то їх у людей! Коні стогнали, болото з-під копит фонтанами бризок угору летіло, земля зойкала, а повітря скавуліло, як би його хто нагаями батожив.

Нараз "бе-бех!", і двох стрільців та один гайдук вхопилися хто за голову, а хто за груди. Наполохані коні рвонули собою, метнулися вправо, у другий бік від стрілів, і ранені з вереском полетіли стрімголов у прірву. Один із них не встиг уже витягнути із стремен ноги й наполоханий кінь волік його за собою, ганяючи по лісі. Другі бовталися безрадно в баговинню озерця, стогнали й ревіли з болю, благаючи рятунку або смерті.

Фалдовський остовпів. Був це для нього перший такий несподіваний удар. Хвилину не знав, що робити. Втратив людей і не знав навіть скільки, а найпоганіше, що втратив їх у такім неславнім бою з чорняками, з хамською голотою. І коли собі це подумав, злість підступила йому до серця.

— Вперед, вперед! — зверещав, якби з нього живцем шкуру здирали і з шаблею у руці кинувся на Босаковського. Коні їх зударилися, відскочили від себе, кинулися знов і на задніх ногах, як кентаври, вгору знялися. Їздці шукали себе шаблями. В імлі, як привиди страшні, бовваніли. Тільки чути було, як їх шаблі зударялися із собою і дзвеніли. Іскри прискали з клинків, як із заліза під ударами молотів у кузні. Кругом них ішов завзятий бій.

Помело і Фтерапонт щиро працювали, замикаючи ворогові дорогу, Уласенко зі своїми людьми напирав збоку, перевізники на зади насідали. Люди Фалдовського, заскочені раптово з усіх боків, не знали, яка сила на них напала, бо в імлі на два кроки нічого не було видно, а до того, стривожені втратою товаришів, захиталися. Безрадно тупцювали на місці, хто шаблею навмання махав, а хто стріляв наосліп. Про перемогу вже й ніхто не думав. Одного вони тільки й бажали: вирватися з тієї матні. "Пане Фалдовський! Пане наш, пане!" — кричали голосом розпуки, але Фалдовський навіть не відгукнувсь. Він так зчепивсь із Босаковським, такою жадобою помсти розгорілося його жорстоке серце, що поза тим нічого більше у світі не бачив.

Але Босаковському все-таки ради дати не міг, ані Босаковський йому, дарма що не лиш вони боролися з собою, а й їхні коні: кусали себе, копали й квичали, як вепри.

— Дияволе проклятий! — гудів Босаковський.

— Хаме смердячий! — відповідав йому Фалдовський.

— Я тобі свій герб шаблею на лобі напишу!

— А я тебе свиней пасти примушу!

— Я тобі.., — і Босаковський не докінчив, бо з такою силою рубонув свого противника по правій руці, що цей випустив шаблю на землю, а лівою рукою стягнув коня і поров йому боки острогами, принаглюючи до втечі. Але Босаковський вже встиг свою шаблю сховати і тягнув Фалдовського з коня. Лівою рукою підняв його вгору, а правою валив, куди попало. "Ось тобі мій герб, ледарю поганий, ось тобі мій герб, прелюбодію старий, ось тобі мій герб!"

І бив, і бив, і бив...

А тоді жбурнув ним у ярок, аж задудніло.

— Туди йому й дорога! — казав, хапаючи за поводи коня Фалдовського. — Гарний кінь, куди кращий від свого пана. Але й пан не з ледачих був, таки добре боровся. І чи не краще б такому до якогось війська пристати і по-лицарськи на полю бою померти? А так що? Ох, дурні ви люди, дурні.

За той час Помело двох стрільців на другий світ післав, а жвавий Уласенко одному гайдукові рот затулив навіки, бо лаявся дуже непристойно, ображаючи козаків із всіми гетьманами разом.

— Не яких-будь людей мав оцей Фалдовський, — почав, відсапуючи, Помело.

— Такий кого-небудь не бере, — притакнули йому. — Щонайгірших горлорізів вишукував.

— З кожного села по одному злодію.

— Опричники!

— Песиголовці!

— Катюги!

Так вони поминали покійних, знаючи, скільки лиха накоїли ті диявольські найманці під проводом свого пана Вельзебуба. Про Фалдовського вже й по Січі лиха слава ходила. Не один йому присягав помститися, та не дотримав присяги. І тільки сьогодні настав йому кінець.

— А все ж таки, — почав, закурюючи люльку, Босаковський, — а все ж таки і вони були якісь люди, хоча й шкідливі та погані.

Помело сплюнув: "Так що?"

— Не залишимо їх серед дороги.

— Можна скотити в ярок.

— Треба. Гей, хлопці, а поховайте ці тіла, бо я нині сильно змахався. Мушу трохи відсапнути.

Хлопці поскочували побитих у ярок, й половили коней. Оглядали і промивали їм рани. Фтерапонт і тут показався умільцем. Міг би й коновалом бути.

Коні іржали й тремтіли, як схвильовані люди. Жили понабігали їм, як батоги. Боками сильно носили, а козацьких коней не підпускали близько до себе.

— Коні також свою політику мають, — підсміхавсь Фтерапонт.

— Авжеж, що мають, — притакнув Уласенко. — Між ними є також хлопи й пани, як і між нами. Але гарні коники мав покійний Фалдовський. Хоч за те мож його похвалити.

— Правда. Але ж бо люди його билися непогано.

— Дерлися таки добре.

— Відомо, що не за добре. А може вони й не винні тому.

— А хто ж винен? Ми з тобою?

— Пан їх присилував, мусили. Скачи, враже, як пан каже.

— Один мусив, а другий сам хотів. Усяко буває. Ви мене спитаєтеся, то я вам скажу, — сміявся Фтерапонт. — Гріх тягне, як горілка, а як привикнеш, брате, то й забудеш, що гріх, а що ні, що можна, а що не годиться.

Босаковський з Помелом сиділи на бурках і спочивали. Мали час, бо небезпека минула. Дід Помело жалував, що бандуру на возі залишив. "Часом, як заграєш та заспіваєш собі, то про все забудеш, а забувати є що".

— Ой є! — притакнув Босаковський. — Мордуються люди, гризуться гірш собак, Бога гнівлять, а все буцім тому, щоб краще на світі стало, — але де ж тая краса, де це добро?.. Не бачу... Кругом кривда й погань, і кінця тому не видати... Тю!

— Брате! — присунувся до нього Помело, — коли б ти знав моє минуле, коли б ти знав! І він замість розказувати, тільки рукою махнув: "Е-ет!"

Крізь імлу пересувалися тіні людей і коней. Молоді гомоніли, Фтерапонт реготався безжурно. Інші оглядали свої рани, бо, мабуть, не було ні одного, щоб із бою неранений вийшов.

— От нема то, як молодим бути. Що їм! Перед ними життя. Не те, що ми, — почав наново Помело. — Ми не тільки собою турбуємося, а й ними і всім.

— І це гірша турбота, ніж що. Як погадаю собі, до чого воно йде, то мало не скажуся. Пощо твій труд, пощо твої зусилля, коли люди самі чортові в зуби лізуть? Мали свою державу, тільки тримай її, скріпи, уладжуй, — ні! То гетьман їм не до вподоби, то гетьманиха, то його вус, то її спідниця. Гетьман не п'є, а гетьманиха не лається, Алексія їм подавай! Бо любіший для них чужий гарапник, ніж своя булава. Такий народ! Неправду кажу, що?

Помело мовчав. Може, у душі і притакував Босаковському, так признатися не хотів. Усе ж таки колишній запорожець, а запорожці ворогували з Виговським, бо він із панів, зі шляхти, та ще княгиню за жінку собі взяв.

— Чого ти мовчиш, брате? — спитав його вдруге Босаковський.

— Мовчу, бо не знаю, що тобі на твоє гірке слово казати. Трохи воно так, а трохи ні. Не всьому винен народ. Ой, не всьому! Народ що оце

плесо (і показав на воду), як кинеш камінь, то сколишеш його. Винні ті, що нашу воду колотять і каламутять. На них ти насамперед нарікай. На тих, що за булаву деруться, і на їх прислужників і наймитів. Народ — стихія, а вони чорні духи, вони всьому злому причина.

Тепер Босаковський замовк і голову на груди похилив.

— Та ще й те годиться сказати, що не пора тепер на нарікання, — продовжував Помело, — тільки розжалоблюєш себе, брате. А нам не сліз і не жалю треба, а діла, щоб рятувати те, що врятувати можна.

Босаковський руку до нього простягнув. "Правда твоя. Нам діла треба. Кожний хай робить, що хоче. Ми Нечаїху рятуймо, рятуймо Богданів рід".

— Я живий! — почувся нараз старечий, тремтячий голосок. Дворецький висунувся з імли й припинив розмову.

Босаковський потягнув його за рукав:

— Сідай, старий! Хоч, може, твої пальці й не дуже то чисті, бо ти завжди коло того поганого Фалдовського терся, а все ж таки хоч на старості літ помудрів і покинув його, а з чесними людьми пішов. І, мабуть, не пожалієш за цим. Бо де тепер твій пан? А ти, славити Бога, живий. Що — живий! Я тебе ще й оженю. Побачиш, що оженю! — і Босаковський з такою силою поклепав старого по плечах, що той аж перевернувся.

— От тобі й жених! — сміявся Босаковський. — Що ж буде, як тебе жінка за чуба вхопить, бо я тобі у своїх "майонтках" таку жіночку підшукати гадаю, що прямо хоч у коноплі став. Тебе і її. Виполохали б усю шкідливу птицю, яка була б. Що? Ні?

Нараз замовк, слово як ножем відрізав, бо побачив, що дворецький очі долонею прикрив і хлипав.

Босаковський зніяковів. Йому жаль стало старого. "Чого ж бо ти? Бачиш, що жартую. Ми, козаки, любимо жарти. Нам розмова без жартів, що без солі хліб. Перестань". — І хотів підвести дворецького й посадити коло себе. Але цей упав на коліна й насилу благав:

— Пане Босаковський! Ви мене своїми жартами не образили (я старий слуга, до панських жартів привик), але покійника, пана Фалдовського забути не можу. Крутий чоловік був, кам'яне серце мав, то правда. Не одного він скривдив і не одну, най йому Бог гріха простить, бо люди не можуть. А все ж таки я його на своїх руках виносив, виплекав, викохав, я його мови й молитви вчив.

— Не признавайся, старий! — перебив Помело.

— Не моя вина, добродії мої! Не моя! Предківська кров відізвалася у ньому, з такого роду був. А нині... — і старий знов розридався гірким плачем.

— Чого ж ти хочеш, кажи! — спитав Босаковський.

— Милість зробіть, покажіть свою ласку!..

— Кажи ж бо раз!

— Дозвольте мені тіло покійника забрати! Це був мій пан, я його на руках виплекав від дитини...

— Чули вже! — перебив йому Босаковський і повернувся до Помела. — Як ти гадаєш, брате?

Помело відкашельнув. "Хай бере. Нам байдуже, де зігниє Фалдовський. Старого жаль. Дозволь".

— Бери! — сказав Босаковський і поправив вус.

— Для тебе це роблю, не для покійника, бо він того не гідний. Ми й так який там день або два побудемо у слобідці, раз — щоб відпочи ти й полікувати рани, а два — щоб роздумати гаразд та розглянутися, куди і як нам їхати дальше. За той час можеш поховати свого пана. Це вже твоє діло, а не наше.

Дворецький обняв Босаковського за коліна.

— Нехай Бог вашій милості заплатить, добродію мій! Я вам того до смерті не забуду, — і поліз у ярок шукати тіла Фалдовського.

— Хлопці, а поможіть старому! — гукнув на своїх Босаковський, — бо ще собі де голову розіб’є.

Хлопці не відмовилися. Від перевізників чули, що дворецький нераз гамував злість Фалдовського й не одного вирятував із халепи.

Заки товариство впоралося з кіньми, Фалдовський лежав на бурці, а дворецький припадав до нього: "Не моя вина, — виправдовувався, — не моя вина, пане й добродію мій! Бог так хотів, нікому суду Божого не минути. О, Боже!" — і непомітно для других обтулював тіло свого пана.

— Так воно так, — зітхав Помело. — Носив вовк, понесли й вовка.

— Доти збанок воду носить, доки...— почав Уласенко, а Фтерапонт докінчив за нього: "доки той збанок по пиво не пошлють".

— Ой, ти пиворізе! — усміхнувся Босаковський, — коли то й тобі хоч одне вухо одірвуть, бо ти забагато чуєш. А ще більше говориш. І якраз дурне... Ну, панове товариство, нам у дорогу пора. Наші у слобідці, мабуть, нас тривожно визирають. Може, уже й моляться за наші душі.

Та ще він того не скінчив, як заіржав кінь і з імли виринула козацька стать.

— Борис! — радісно скрикнув Босаковський. — А тебе що до нас принесло? Чому не пильнував жінок?

— Жінкам уже терпцю не ставало. А мені також. Так довго вас не було. Ми боялися, чи не дай Боже.., — і не скінчив, бо занімів з дива, побачивши кілька гарних коней і цілу купу зброї. — Га, га, га! Як бачу, не прогавили ви нагоди. І напрацювалися.

— Ще й як! — покрутив вус Босаковський.

— Так тоді поздоровляю з перемогою. Шкода тільки, що мене тут з вами не було.

— Не жалуй, — потішив його Помело. — Таких пригод чекає нас ще багато. Це лиш початок. Чим дальше в ліс, тим більше дерев. Так, гадаю, і з нами буде. А все ж таки початок ми зробили добрий.

— На коні, панове, на коні! — наглив Босаковський, бо спішивсь до слобідки. — Жінкам уже терпцю не ставало, — мотав собі на вус. Перший у стремена скочив, за ним Помело, Уласенко, Фтерапонт та інші. Кожен крім свого ще одного зайвого коня за вуздечку тримав. Фтерапонт щонайкращого вибрав, але запевняв усіх, що це підпалений. "О, дивіться, дивіться, як боками носить". Дворецький і перевізник узяли собі щонайспокійніших. Поклали Фалдовського на бурку й везли обережно.

— Не спішись! — остерігав перевізника дворецький.

— Поспіємо.

Коні спотикались на оранці: "Уважай, щоб не пустив на землю!" — гукав дворецький.

— Йому вже не пошкодить, — відповідав перевізник.

— Пошкодить чи не пошкодить, уважай! Бачиш, хлопе який ти! Вчора ниць перед паном падав, а нині кажеш, що не пошкодить. Гарно так?

— Живий живе гадає, пане дворецький, — відповідав перевізник, і всі вони сховалися у мряці.

За ними на ставі гойдалися три. порожні човни, а перед ними бадьоро сидів на своїй сухоребрій коняці пан Валентий Босий-Босаковський. Він міг собі вибрати щонайкращого здобичного коня, хоч би й того, що на нім сам Фалдовський їхав, та не хотів. "Кінь і козак, — казав, — це одно. Мій мені стільки літ вірно служив і тепер мав би я його на зелену пашу пустити? О, ніколи! Звірина — це не патик, панове, вона чує й розуміє, може, краще, ніж не один з людей. Я свому Розинантові кривди не зроблю, не бійсь! — і поплескав сухореброго по шиї. — У Чигирина або в Суботові на стайні тебе поставлю, овес їсти будеш і чисту воду пити, поки обом нам Бог позволить". А сказавши це, чомусь важко зітхнув...

На виднокрузі, як світлячки у вишневім розцвілім саду, мерехтіли трепетливі світельця.

Люди будилися у слобідці.

23

На краю слобідки в повітці на сіні лежав Фалдовський.

Дворецький рачкував коло нього. Обтулював, обтирав піт з чола і мастями натирав порубане й потовчене тіло.

— Бог ласкав, Бог ласкав! — приговорював. Себе чи хворого потішав?

Фалдовський підняв одну повіку: "Води!"

Дворецький подав повний глечик.

Недужий жадібно притулив до нього спечені уста. Потягнув, йойкнув і повалився горілиць.

— Палить!

— Де? Де? — допитувався вірний слуга, але пан не відповів нічого, лиш рукою, по тілі повів, буцім хотів сказати, що скрізь.

— Бог ласкав, Бог ласкав, перестане, — потішав його дворецький, хоч мабуть, сам своїм словам не вірив. Фалдовський був так порубаний, поколений і побитий, що здорового шматка тіла й домацатися було годі. За всі часи і за всі роки рукою Босаковського дістав.

Мовчки лежав, скривавлений і почорнілий, уже навіть і стогнати не міг.

Як підняв одну повіку, то вона так і трималася, відкриваючи страшне, кров'ю накипіле око. Смішно і страшно якось дивилося воно на світ. Дивувалося, звідкіля тут Фалдовський узявся. Чому він на сіні й соломі лежить, а не на пухах, як звичайно. Повітка, тік, з бальків і кроков павутиння звисає, вікон нема, лиш крізь відхилені двері смуга мутного осіннього світла паде, — що воно все має значити?

— Води! — вистогнав знову недужий.

Дворецький налив собі на пригорщу і закропив пана. Другою обмив йому чоло і скроні. "Бог ласкав, Бог ласкав", — потішав його.

Фалдовський зітхнув, аж йому у грудях заклекотіло, буцім щось обірвалося.

Дворецький пильно подивився на нього, а тоді ухо до грудей притулив: серце ще билося, значить, не вмер.

— Пане мій! Пане! — шепнув йому до вуха, але відповіді не дістав. — Пане! — і тихо.

Якась спізнена муха над головою хворого бриніла. То на ніс йому сідала, то проходжувалася по лобі, хворий ледве помітно кривився. Скоботала його. Дворецький довго відганяв муху. "Може, це душа одного з тих, що його Фалдовський зі світа насильно зігнав? Прийшла тепер і мститься над безборонним у тяжку годину смерті", — погадав собі, і мороз пішов йому по спині.

А муха й далі герцювала по лобі недужого. Дворецький не втерпів. Зачаївся і зловив її у жменю. Наслухував. "Бач, як бринить, мов сердиться! Таке мале, а таке докучливе сотворіння!"

Муха дзикнула ще раз і втихла. "Отак і ми, — думав собі дворецький. — Дошкулюємо один одному, спокою не даємо, аж припадок зачаїться, фать! І вже ми в його жмені. Посердимося ще трохи, а там і заспокоїмося навіки!"

Хотів чоботом розчавити докучливу муху, але боявся, щоб не втекла й наново не почала своїх поганих герців, тому встав і викинув її надвір — нехай собі летить, коли ще може, бо й так недовгий її вік.

А тоді вернувся, сів на стільці і наслухував пильно. "Може заснув, а може у сні й скінчив. Дав би це Бог, щоб не мучився довго".

Фалдовський лежав так тихо й непорушно, що довго треба було вдивлятися в нього і вслухатися, щоб пізнати, що він ще не труп.

На дворі цяпотів дощ. Вітер шумів і кидав крізь відчинені двері сухими зів'ялими листками.

Кілька їх Фалдовському на груди впало.

"Це так замість похоронних вінків, — подумав собі дворецький. — Такий був пан, такий вельможа, усе перед ним трухтіло, а тепер, як Лазар, лежить, аж дивитися прикро. Жив у палатах, а гине в шіпці, не знав, якої їжі й питва забажати, а тепер кілька крапель води, та й ті вливати треба, — Боже мій, Боже!"

На гадку насувалися спомини з давніх часів, коли він ще у дворі старого пана служив. Фалдовські недавно прийшли на Україну. З дня на день багатіли, з дня на день землю під свою руку горнули, людей садовили на ній і прибутки тягнули. Згодом доньок повивіновували й повіддавали, син на батьківщині залишився. Що то за "панич" був, най Бог боронить і заступить! І сам спокою не мав, і другим не давав. Як не лови, то наїзди, як не дикі бешкети, то суди, процеси, бійки. Пощо він по тих судах їздив, хто його знає, з судів і присудів сміявся, з копних, чи інших, усе одно. На всі свистав. Як він хотів, так мусило бути. На те він шляхтич і пан. На яку жінку або дівчину оком кинув — та вже пропала. Вибирав щонайкращі, вередливий був, най Бог йому простить. Лука йому в нечистих ділах помагав. Ой, не одна їх обох проклинає, а коли б так оцей став, що за гайком мерехтів, спустити можна було, то... І старий перехрестився. "Господи! Велике милосердя твоє!... Аж на останній карк скрутив, на Марусі. А казав я Луці: лиши! Це ж дівчина немалого коліна, виявиться — і буде біда! Не послухав мене. І тепер має за своє. Обидва з Фалдовським поламали собі зуби на тім смачнім шматку".

Сон зморив старого. Сидячи задрімав. Кидався, кивав, як жид на шабасі, аж скотився на сіно і захропів. У сні побачив Суботів і покійного гетьмана. Стояв у сірім жупані біля колоди, на якій голови рубали. Звідкілясь і Тиміш узявся. Загонистий, гарячий, сам пал. "Клякай, старий!" — гукнув. Усім так буде, як не нині, то колись, усім, хто не живе

по правді. Клякай!..." "Я не хочу!" — відповів перестрашений дворецький і збудився. Якою ж величною палатою здавалася йому отся повітка.

— Свят! Свят! Свят! — хрестився і шепотів молитву.

Нараз Фалдовський підняв другу повіку.

— Ксавере! — гукнув, — а де я?

Дворецький зірвався на рівні ноги, скочив і припав до панської руки. "Маленький припадочок, ясновельможний добродію мій, пан у двобою ранені".

— У двобою? З ким?

— З Босаковським.

— Шляхтич?

— Так.

— То добре, — а помовчавши хвилину, насилу проговорив: "Твердої... руки... чоловік".

І знову замовк, лиш устами ворушив, буцім щось казати хотів, та не міг, бо сили не було. У грудях йому ніби хтось пилою різав, клекотіло.

Нараз: "Лука де?"

— На замочку остався, — відповів солодко старий слуга.

— Живий?

Дворецький мовчав.

— Живий? — повторив питання Фалдовський.

— Не знаю.

Стрепенувся Фалдовський: "Ніколи не знаєте того, що треба, шельми!" — і, виснажений таким довгим реченням, задеревів.

Якийсь пес приволікся з села й несміливо зазирав крізь двері. Дворецький тупав на його ногою, пес то ховався, то знов голову всував у двері: "Підеш!"

— Лиши! — вистогнав Фалдовський. — Він по моє стерво прийшов... Ще... час.

Дворецький руки заломив: "Щось також пан скажуть. Бог ласкав. Пан видужають. Панові вже краще. Сон поміг".

— Брешеш! — прохрипів Фалдовський. — Не видужаю, знаю, — і грізно подивився на старого слугу.

Вітер дверима хитав, скрипіли.

— Замкни їх.

Дворецький замкнув.

— Ходи тут.

Дворецький підійшов.

— Ближче.

Дворецький ухо майже до уст панові притулив.

Фалдовський насилу викидав з уст відірвані й пошматовані слова: "Нечаєву... я... казав пірвати... На Катерину теж... наставлені сітки... Юрась невдаха... Все Хмелеве кодло мусить пропасти, мусить!.. Чув?"

Дворецький перестрашено дивився у нелюдське страшне обличчя. Старий слуга знав багато гріхів свого пана. Але про його ненависть до Хмельницьких він забув. Чаплинський Фалдовського дядько, Степова Олена і таке інше.., події недавно минулих днів стали виринати з пітьми забуття і в’язатися логічно. Так, так. Фалдовський пересиджував у Чаплинського. Гуляли разом, бенкетували і робили бенкети, аж цілий Чигирин гудів. А потім небіж дядькові помагав добувати прекрасну Олену, вкупі на Суботів напали, Фалдовський на Хмеля засідав у степу. А коли Хмель таки на своїм поставив, довелося утікати. І Фалдовський став ворогом смертельним усіх Хмельницьких на світі... Гак, так... І не лиш їх, а й усього, що в’язалося з ними: Гетьманщини, козаків, булави. З усіма ворогами України накладав, щоб лиш їй вільною не бути. А нині?..

І дворецький тільки раменами здвигнув... Ось до чого ненависть доводить. Добро родиться з любові.

— Бог ласкав, Бог ласкав, — шамкав беззубими устами.

Фалдовський кілька разів хотів щось казати, та не міг віддиху зловити. У грудях, як у казані, гаркотіло. Дворецький знову закропив його водою.

— На замочку... дванадцять кроків від дуплавого дуба — копай! Там гроші є... Тетері даш... Най не щадить... Все Хмелеве кодло пропасти мусить... і Гетьманщина, і козацтво... все.

Ще щось брався казати, але дворецький не міг догадатися що. Він безрадно став шептати молитву: "Богородице Діво..."

Нараз мов батогом цвякнуло: "Присяг-ни!"

Дворецький стрепенувся. Скільки ненависті, скільки бажання помсти було в тім однім слові!

Відсунувся і з острахом дивився у страшні очі свого пана.

А цей останками сил припіднявся і вхопив його за горло: "Присягни, що мою волю сповниш". Дворецькому в голові зашуміло. Млин, повінь, битва...

Він стільки літ служив своєму панові вірно і слухняно, як пес. Аж нині, нараз, коли цей пан конає, він має йому сказати "ні?" Але ж бо й "так" вимовити важко, неможливо. Пригадалася Маруся Богатьківна, тиха, добра Олена Нечаєва і безталанна Катерина Виговська, — як же тут присягнути, що він на їх згубу піде?.. Неможливо!

Мовчав. Лиш уста йому із заворушення тряслися.

— При-сяг-ни! — повторив Фалдовський і покаліченою рукою впився у горлянку свого вірного слуги.

— Пане мій, добродію ласкавий, зрозумійте мене, простіть, я не можу, — насилу вимовив дворецький.

— Не можеш? — верескнув Фалдовський, очі йому вискочили з лоба, уста викривилися, з рота потекла кров.

— Не можеш?! — і хотів замахнутися рукою. Але рука, як відрубана гілляка, захиталася і впала безсило. Ще кілька судорогів пошматованого тіла, ще той скрегіт у грудях, ніби хтось підрізував пилою останній корінь життя, і Фалдовський повалився горілиць.

— Амінь, — промовив дворецький, закрив покійному очі, руки склав на хрест і важко зітхнув.

— Скінчилося...

24

Два дні просидів Босаковський із своїми людьми у слобідці. Слобідка однодушно за ним заявилася. Сприяла Виговському і з пошаною та вдячністю ставилася до Нечаїхи й до цілого роду незабутнього гетьмана Богдана. Фалдовського навіть ніхто не згадав добрим словом ні у слобідці, ні в околичних селах. Навпаки — не один дякував Богові, що нема вже в живих цього лиходія. Залив він добре людям гарячого сала за шкіру. Ніхто не був ні дня, ні години певний, а тепер свобідніше дихнуть. Заспокоївся народ.

Босаковського і його товаришів щирим серцем гостили. Кожен рад був помогти йому чим міг. Харчів та питва назносили такого, що й на цілий віз не забрав би. А другого воза треба б було на овес для коней. Та найцінніша поміч це були оці молоді й здорові хлопці, що напрошувалися до Босаковського, щоб їх до свого загону забрав, бо це вже був не гурток відважних одчайдухів, а добре озброєний загін бойовиків за справу, вагу якої вони розуміли. "Постоїмо, постоїмо, — казали, — за чесне й справедливе діло!" І з очей їм видно було, що постоять.

Зі старими дядьками нараджувався Босаковський, як і куди йому пробиратися, щоби полковницю Нечаїху безпечно провезти до Чигирина, чи до Суботова, бо поки-що він ще й сам не знав, де вона має своїх шукати. Слобідка послала кількох бувалих людей на звіди. Вернулися з добрими вістями. Намітили шлях і переговорили з селами, крізь які цей шлях пролягав, щоб Босаковського ніде не спиняли. Скрізь обіцяли йому допомогу.

Нечаїха в це діло не встрявала. Так і знати було, що вона цілим серцем і всіма думками в Бихові, біля мужа витала. З ним на валах обороняла город перед чужою навалою, з ним перемогти або згинути хотіла, а якщо в Бихів годі їй пробратися, то чи Суботів, чи Чигирин, було для неї байдуже.

Не раз і не два дякувала Босаковському, Уласові й іншим, що так щиро потрудилися для усіх, а тими, що їх у боях ранено, піклувалася щиро, перев'язувала їм рани й готувала цілющі масті з воску, живиці й спирту, бо розуміла це діло не згірше від цирульника в місті.

Сполудня другої днини пришкандибав дворецький. Марний був і худий, як висушена сливка. За гроші, що їх при Фалдовському знайшов, поховав його, а решту дав на боже, щоб хоч трохи облегшити обтяжену душу покійника. При людях не згадував про нього, тільки зітхав і нарікав на старість. Босаковський зрозумів старого й не жартував, що підбере йому жіночку таку, хоч у коноплі став, щоб лякала непотрібну птицю. Раз тільки по плечах його поплескав: "Тримайся, старий, тримайся, бо нас ще не такі тарапати чекають".

Дворецький тільки глянув на нього вдячним оком і зітхнув.

Під вечір Босаковський обійшов ті подвір’я, де стояли його вози, коні й люди, оглянув усе докладно й заповів на майдані збірку.

На збірці остерігав людей, що вони не на легке діло йдуть. "Якщо котрий із вас, — казав, — не почувається на силах або немає щирої охоти, то най залишається у хаті, бо від тих, що підуть зі мною, я вимагатиму послуху й готовності на всяке, хоч би яке небезпечне діло". Але не залишився ніхто і всі як один поклялися стояти при нім кріпко й слухати його безумовно. "А тепер, — кінчив, — доброї ночі вам, панове, спіть спокійно, а завтра, заки сонце зійде, рушаємо в дорогу!"

Нечаїха лежала на постелі, Маруся сиділа на лавці біля неї. Обі, хоч як утомлені, ні на хвилину не заснули. В головах їм шуміло, як на лотоках у млині. Останніми часами так багато пережили, що заспокоїтися не могли ніяк. Марусі уста не замикалися. Розказувати мала що, Нечаїха слухала її радо, бо Маруся розказувала живо й щиро щебетала, як пташка, випущена з клітки.

Жалувала тільки, що не могла полковниці нічого доброго сказати ні про Чигирин, ні про родину Хмельницьких. Старша сестра Нечаїхи, Катерина Виговська, у небезпеці, бо її чоловік Данило — гетьмана брат, а гетьман тепер поза законом. Юрась на нього наступає, отже він проти своїх рідних сестер стає.

— Не можу подумати, — зітхала Нечаїха, — щоб Юрась моїм ворогом був. Ми його так любили й доглядали в недузі, а знаєш, як він часто недужав і що тоді з ним бувало. Тиміш, так цей палкої вдачі був і до гніву скорий, але Юрась, добряга, м'якосердний і ще до того побожний, мов чернець. Бувало, як зайде до церкви, то хоч волами його звідтіль тягни. Не знаю, що з ним тепер сталося.

— Лихі люди підштовхували гетьманича проти Виговських.

— Та чого ж бо вони від них хочуть? Виговські чесні й добрі, нікому лиха не вчинили. Покійний мій батько так їх обох, тобто Івана й Данила, любив.

У булаві діло, а не в доброті й честі, моя ласкава пані.

— А все ж таки, щоби на когось цькувати, треба мати якусь причину, якісь закиди йому робити. З якими ж тоді проти Виговського вони до Юрася підходять?

— Кажуть пану гетьманичеві, що гетьман Виговський відкопав Богданів скарб і присвоїв собі, а він був наш, родинний скарб Хмельницьких. І з якими дурницями вони не підходять!

— З якими, кажи!

— Говорять, що гетьман Виговський свої коні в мурованій, новій стайні поставив, а пана Юрія у старій стоять.

— Боже ти мій! Навіть такі марниці висувають тоді, як у краю такі великі події збуваються!

— А всьому тому Тетеря винен, він із злих найгірший.

— Не знаю, чому б то Тетеря мав на нас недобрий бути, ми йому нічого злого не вчинили.

— Авжеж, що ні. І навпаки, скільки разів до Суботова приїхав, ви його щирим серцем вітали. Але пан Тетеря на гетьмана Виговського настає, бо булави йому заманулося, і тому вже й вас він у ложці води втопив би. Не люблю я його, страх як не люблю! А ви, пані моя?

— Не маю його за що любити, я від нього здалеку тримаюся, Марусю.

— Страшний. Чорний, як циган. А тими очима, мов свердлами, вертить. Я завжди втікала від нього, бо чула, що до дівчат він дуже-то скорий. Так на них дивиться, як кодкодриль8. Скільки разів пригадую собі про смока, що королівну в яскині тримав, то все він мені на гадку приходить. Не дай Бог у його лабети попасти!

Нечаїха мовчала, а Маруся: "Боюсь, щоби він нам ще більшого лиха не накоїв. Кажуть, що доки до нас, до українців, пристав, то вже свою совість таки добре захляпав".

Нечаїха раменами здвигнула: "Не знаю". Вона нерадо про людей лихе слово казала і тепер, щоб відвернути розмову від Тетері, про Бориса спитала. "А ти його любиш, Марусю?"

Дівчина засоромилася. "Або я знаю..."

— А хто ж це має знати, я?.. Борис добрий козак. Не будь його, Бог вість" що було би з тобою і з нами, — додала по хвилині.

Маруся притулилася до Нечаїхи. "Люблю його. І сказати не вмію, як його люблю".

Нечаїха задивилася кудись далеко. А Маруся: "Тітусю, а не гріх так когось любити?"

— Гріх?.. Ні... тільки...

— Тільки що?

— Тільки недобре...

— Недобре? — перестрашилася Маруся і довго свій погляд не спускала із сумних очей Нечаїхи. — Чому недобре?

— Чому?.. Не знаю, як тобі це сказати... Бо...

— Бо що?

— Бо... розлучатися тяжко.

Маруся ще ближче притулилася до Нечаїхи, а тоді вхопила її руки й поцілувала палко.

— Бідні ви, бідні! — і розплакалася.

Нараз хтось ледве чутно постукав у віконце. Маруся побігла й зирнула. "Борис!"

— Чого ж бо він так рано прийшов? — Ще ніч, — дивувалася Нечаїха.

Маруся вибігла з хати, але за хвилину вернулася.

— Боявся, щоб ми не заспали, бо вже наші збираються у дорогу.

— Пора й нам, — озвалася полковниця, встаючи з постелі.

Господиня, в якої вони стояли, уже давно не спала, уже й сніданок

зготувала для своїх гостей: гаряче молоко, пшеничний хліб, масло й сир. "А це вам на дорогу", — сказала, вручаючи Нечаїсі кошик, повний усякої їжі.

— Мов свячене на Великдень під церкву, — всміхалася Нечаїха. Але прийняла й подякувала щиро.

Маруся по хаті стрибала. Намиста свого шукала. Знайшла й на лавці присіла. Присіли полковниця і Борис, щоби добро в хаті сідало. А тоді попрощалися з господинею. Прощання без сліз не обійшлося. Господиня, плачучи, іконою благословила на дорогу Нечаїху, Марусю і Бориса.

— Їдьте щасливо й най вас Бог провадить!

Вийшли з хати й прямували широкою сільською вулицею на майдан.

Борис полковницю попід руку провадив, бо мряка, мов море, затопила село так, що й світа Божого не було видно. Тільки на майдані

гуділо щось глухо. Надягали останні вози й коні. Але люди не гукали й не перегукувались, лиш справно й складно ставали там, де їм Босаковський казав. Знати було, що відчули руку досвідченого провідника. Нечаїху примістив він на найкращому возі посередині валки. Сам скочив на коня і рушив з місця. Люди виходили з хати на ворота, здіймали шапки, а батьки благословили синів у дорогу. Просили їх, щоб не барилися довго і щоби не осоромили їх.

Виїхали в поле. Мряка все ще віддих у грудях спирала. Така густа й біла, як молоко. Село лишали за собою у долині, шлях підіймався злегка вгору під лісок, що бовванів перед ними, як осіння чорна хмара. Але чим ближче до нього, тим ясніше ставало.

Так посувалися, мов привиди нічні, може, годину, як не довше. Аж на горбі, за ліском, нараз немов би хтось сіру завісу угору підняв: відслонився широкий вид. Небо з сірого ставало фіолетове, зеленаво-синє, наче морська вода. Ще трохи й на сході, казав би ти, хтось мечем землю від неба відділив. Кривава смуга на обрію заблисла. Ширшала й кріпшала з кожною хвилиною, немов би там цілі села й міста горіли. А посередині палахкотіло найясніше — там сходило сонце.

Ожила вода в ріках, ставах, озерцях, замерехтіло золотом зів'яле листя дерев, вікна в хуторах розплющили очі. У кожному вікні світилося, як у церкві на вечірній відправі.

Люди мимохідь повернулися до сходу, туди, де збувалося це диво природи. Наче вперше бачили таку красу.

Босаковський дав рукою знак: валка зупинилася. Він зіскочив з коня. Скинув шапку, підняв голову вгору і дивився перед себе далеко.

— Сонце, ти Боже всевидяче око! Не ховайся перед нами, грішними, за хмару. Осіни оці поля, луги й левади, випий сльози й висуши кров винну й неповинну, що, мов повінь, розлилася широко. Дай силу ланам

нашим, щоб вони покрилися збіжжям, лавою густою на пожиток людям і худобі. Осіни голови мужів і жінок, братів і сестер наших, зазирни в їх очі й серця глибоко, щоб вони прозріли й пізнали, яка могутня сила любові й згоди і яка безплодна ненависть і роздор. А побачивши, яка гарна й благородна ця батьківщина наша, щоб полюбили її усіми силами й усіми мислями своїми та щоб постояли за її волю, цілість і незайманість від роду та до роду! А нам, рідним синам нашої матері землі, її слугам і оборонцям, дозволь боротися явно й славно, а в потребі й голови свої за неї покласти — амінь!

Голос Босаковського з кожним словом кріпшав і могутнів. Обличчя його прояснювалося, кращало. Він перероджувався і не той став, що перед хвилиною був. Немов личина, яку довго носив, нараз зісунулася з нього й лежала на землі, під ногами. Усе, що було припадкове й навмисно ним придумане, кудись дівалося, а наверх добувалося усе те гарне й добре, що в тій простій лицарській душі корінилося глибоко. Його очі горіли палким внутрішнім вогнем, а його високий лоб променів загравою сходячого сонця, наче сонце цілувало й благословило його на дальші змагання і труди, на дальші подвиги лицарські.

Усі здивовано дивилися на нього й дивувалися чимало, що це сталося з Босаковським. Мужчини зразу сиділи на конях і тільки шапки поскидали з голів. Та не зчулися, коли й як позіскакували з коней і до землі припали.

— А нам, рідним синам, слугам і оборонцям твоїм, дозволь боротися явно й славно, а в потребі й голови свої покласти за тебе, амінь! — проказували за провідником своїм.

Жінки повклякали на возах, поздіймали руки до неба й кликали: "Сонце, ти Боже всевидяче око, не ховайся перед нами за хмари. Дай силу братам і мужам нашим, дай прозріння очам і любов серцям нашим — амінь!"

Уже останні слова тієї досвітньої молитви розплились у тиші ранковій, а вони все ще стояли на своїх місцях непорушно, наче причаровані чарами тієї виняткової хвилини,— аж Босаковський стрепенувся, немов із сну збудився, скочив на коня і, озираючись на валку возів і людей, гукнув: "На коні! Вперед!"

1

недосвідчене

2

для загального добра (лат.)

3

з лісами, борами і спідницями (іронічна латинізація)

4

стебники, де зимують бджоли

5

новий сніг

6

сліпий мар’яж, гра в карти

7

Віват! Многая літ!

8

крокодил